LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

JOGÁLLAM?

Harold J. Berman,
Sajó András,
Várady Tibor
tanulmánya

3

1991

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXI. évfolyam 3. szám, 1991. május–június

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

A Forum Könyvkiadó Kiadói Tanácsa
Dr. Ágoston Mihály
Dr. Bányai János, a Tanács elnöke
Beara Đorđe
Mgr. Bordás Győző
Dr. Bori Imre
Fenyvesi Ottó
Dr. Hódi Sándor
Mgr. Hornyik Miklós
Mgr. Losoncz Alpár
Maurits Ferenc
Dr. Móra András
P. Nagy István
Mgr. Toldi Éva
Dr. Thomka Beáta
Dr. Utasi Csaba
Virág Mária
Dr. Várady Tibor

Szerkesztőbizottság
Árokszállási Borza Gyöngyi
Dr. Gabrić-Molnár Irén
Dr. Hódi Sándor
Mgr. Losoncz Alpár
Dr. Rehák László
Dr. Szórád György
Dr. Várady Tibor fő- és felelős szerkesztő

Szerkesztőségi titkár
Terényi Zsófia

Műszaki szerkesztő
Illés Lajos

Készült a Minerva Nyomdában, Szabadkán
A szám kézirata nyomdába érkezett 1991.május 20-án
Megjelent 1991. július 15-én

YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

JOGÁLLAM?

Bevezető megjegyzések

Harold J. Berman — Alkotmányosság és/vagy jogállamiság (Különös tekintettel a szovjet alkotmányos fejlődésre) 168

Sajó András — Elveszett alkotmány – elmaradt forradalom 186

Várady Tibor — Pártatlanság és részrehajlás nemzetközi viták rendezésében 197

Más szóval

Ribár Béla — Életutam 218

Ribár Béla — Az atomok világában 222

Könyvszemle

Rehák László — Vranicki tépelődései a társadalmi fejlődésről (Predrag Vranicki: Razgraničenja. Školska knjiga, Zagreb, 1988) 227

Bence Erika — Van-e még álom Közép-Európáról? (Konrád György: Európa köldökén. Magvető, 1990) 229

Rehák László — Szabó Tibor tanulmánya Gramsciről (Szabó Tibor: Gramsci politaikai filozófiája. Lukács Kör, Szeged, 1991) 231

SADRŽAJ

PRAVNA DRŽAVA?

... Uvodne napomene

Harold J. Berman — Vladavina prava i pravna država (Rechtsstaat), sa posebnim osvrtom na razvoj u Sovjetskom Savezu 168

Andraš Šajo — Izgubljeni ustav i revolucija koja se nije dogodila 186

Tibor Varadi — Pristrasnost i nepristrasnost u rešavanju međunarodnih sporova 197

Drugim rečima

Bela Ribar — Moj životni put 218

Bela Ribar — U svetu atoma 222

Prikazi

Laslo Rehak — Promišljanja Vranickog o društvenom razvoju (Predrag Vranicki: Razgraničenja, Školska knjiga, Zagreb, 1988) 227

Erika Bence — Postoji li još san o Srednjoj Evropi? (Konrád György: Európa köldökén. Magvető, Budapest, 1990) 229

Laslo Rehak — Studija Tibora Szabóa Gramsciju. (Szabó Tibor: Gramsci politikai filozófiája. Lukács kör, Szeged, 1991) 231

CONTENTS

LAW-BASED STATE?

... Introductory remarks

Harold J. Berman — The Rule of Law and the Law-Based State (Rechtsstaat), with Special Reference to Developments in the Soviet Union 168

András Sajó — The Lost Constitution and a Revolution Which Did Not Take Place 186

Tibor Várady — Partiality and Impartiality in the Settlement of International Disputes 197

In other words

Béla Ribár — My Course of Life 218

Béla Ribár — In the World of Atoms 222

Book reviews

László Rehák — Vranicki's Meditations on Social Development (Predrag Vranicki: Razgraničenja. Školska knjiga, Zagreb 1988) 227

Erika Bence — Is There Still a Dream about Central Europe? (Konrád György: Európa köldökén. Magvető, Budapest, 1990) 229

László Rehák — Tibor Szabó's Study on Gramsci (Szabó Tibor: Gramsci politikai filozófiája. Lukács Kör, Szeged, 1991) 231

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

A Szerkesztőség ezt a számot a jogállam problémakörének szenteli. Álláspontunkat az a körülmény sugallta, hogy ma Közép-Kelet-Európában szinte valamennyi politikai párt és mozgalom zászlajára tűzi a jogállamiság eszményét. Ez megbízható mutatója lehet az elv fontosságának, de egyszersmind a szólamok birodalma felé szorítja és zavarossá teszi a tartalmát. Úgy hisszük, hogy eszméket és eszményeket megismerni kell előbb – és csak utána (esetleg) vallani. Ezzel a folyóiratszámmal a fogalomtisztázáshoz igyekszünk – lehetőségeinkhez mérten – hozzájárulni.

Anyagi körülményeink – melyek ezekben a napokban a folyóirat további fennállását is kérdésessé teszik – sajnós arra késztettek, hogy az oldalszámot (és a közlésre szánt anyagot) lényegesen csökkentsük; így csak három tanulmányt adhatunk az olvasó kezébe.

Harold J. Berman a mai amerikai jogtudomány egyik legkimagaslóbb egyénisége. A Harvardon tanított nyugdíjaztatásáig, azóta az atlantai Emory egyetemen folytatja tanári tevékenységét. A szovjet jog legjobb amerikai ismerőjének tartják. Itt közölt tanulmányát a LÉTÜNK szerkesztőségének felkérésére írta. Szövegének egy módosított angol változata meg fog jelenni a Columbia Egyetem „Forum" elnevezésű kiadványában.

Sajó András a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanára. Kézirata szintén szerkesztőségünk felkérésére készült.

Várady Tibor tanulmánya akadémiai székfoglalójának módosított változata.

A Szerkesztőség

Original scientific paper

Harold J. Berman

ALKOTMÁNYOSSÁG ÉS/VAGY JOGÁLLAMISÁG (RECHTSSTAAT)

(KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A SZOVJET ALKOTMÁNYOS FEJLŐDÉSRE)

A jogállam (law-based state) kifejezést (németül: Rechtsstaat, oroszul: pravovoe goszudarsztvo), amely 1987-től kezdve a gorbacsovi vezetés megkülönböztetett jelszavává vált,[1] angol nyelvre gyakorta úgy fordítják le – pontatlanul –, mint az alkotmányosság (rule of law), illetve az alkotmányos állam (state based on the rule of law)[2] kifejezések orosz nyelvű megfelelőjét. Dolgozatomban előbb az alkotmányosság (rule of law) és a jogállamiság (law-based state) fogalmak elméleti tartalmát igyekszem feltárni azok történeti eredetével is összefüggésben, majd arra irányulva vizsgálódásom, hogy a két fogalom mögött meghúzódó koncepcionális különbség meny-nyiben tükröződik napjaink szovjet jogelméleti gondolkodásában és az Orosz Föderáció új Alkotmányának tervezetében, amelyet a Föderáció Legfelsőbb Szovjetjének egy bizottsága 1990 novemberében munkaokmányként elfogadott.

A jognak az államhoz képest elsődlegességét valló tradicionális nyugateurópai jogbölcseleti irányzat eredete azokra a már a XII. sz.-ban rendszeresen kidolgozott elméletekre vezethető vissza, amelyek különbséget tettek a természetjog és a pozitív jog között, s amelyek gyökereit a kánonjog, a kánonjog és a világi jogok, valamint a világi jogok egyes ágainak (az uralkodói, a feudális, a városi és a kereskedelmi jogok) képviselői közötti elméleti vitákban lelhetjük fel.[3] A skolasztikus teológia hívei és a kánonjogászok voltak azok, akik először használták a pozitív jog *(jus positivum)* kifejezést a világi jogalkotó által létrehozott jog megjelölésére, s megkülönböztették ettől egyrészt a tízparancsolatból és az isteni kinyilatkoztatás más forrásaiból származtatott jogot *(jus divinum)*, másrészt az emberi természetből, s különösen az emberi értelemből és lelkiismeretből levezethető jogi normákat *(jus naturale)*.[4] A világi hatalom felett álló jogforrás létezésébe vetett hitet elsőként a XVI-XVII. században érte komoly kihívás – nem kis részben az egyháznak fokozatosan az állam alá való rendelődésének következményeként. Ha nem is vetették ugyan teljesen el az istentől származó (divine) jog és a természetjog létét, mint amelyeknek az állam legfelsőbb jogalkotó hatalmának alá *kellene* vetnie magát

akaratának kialakításakor, azért az új filozófiai és jogtudományi irányzatok már éles különbséget tettek – miként a jogban, ugyanúgy más magatartásirányító normarendszerekben is – a „van" és a „kellene legyen" fogalmai között, s ugyanakkor a politikai elmélet új szuverenitásfelfogása a „van" talaján állva mereven szemben állt a szuverén jogalkotó bármely jogszabályi vagy nem jogszabályi formában jelentkező parancsa megkérdőjelezhetőségének gondolatával. Így aztán az istentől származó jog (divine law) és a természetjog a létező jog világából fokozatosan az erkölcs területére távolodtak, átengedve az elsődlegességet az állam pozitív jogának. Ezen XVI-XVII. századi abszolút szuverenitás elméletek érvényének persze, legalábbis részint, ellentmond az a tény, hogy az 1600-as években Angliában, majd az 1700-as években Amerikában és Franciaországban győzedelmeskedtek a polgári forradalmak.

Paradoxon, hogy az angol nyelvű rule of law kifejezésnek nyomtásban feltehetően legkorábbi említése – a jog uralma, a jog elsődlegessége értelmében – annak az I. Károly angol királynak a nevéhez fűződik, akit 1649-ben a Puritán Parlament által erre a célra létrehozott különbíróság előtt vontak büntetőjogi felelősségre és ítéltek halálra hazaárulás címén. Saját védelme során a király kifejtette, hogy a Parlamentnek nincs törvényes felhatalmazása perbefogni őt, s az eljárás szemben áll és megsérti az ország alapvető törvényeit. Vádlón említette, hogy a puritánok országlása nem más, mint „az erőszak uralma, amely nélkülöz minden alkotmányosságot, s teljes felforgatása annak a korábbi kormányzati rendnek, amelynek köszönhetően a királyság felvirágzott."[5]

Jóval később, A. V. Dicey angol jogtudós és államférfi munkásságával összefüggésben terjedt el széleskörben az alkotmányosság (rule of law) kifejezés használata Angliában és Amerikában, mindenekelőtt a fogalom általa nyújtott részletes elemzésének köszönhetően, amelyet az első ízben 1885-ben kiadott *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*[6] című könyvében végzett el. Lord Dicey felfogásában az alkotmányosság azt jelentette, hogy az igazságosság némely alapvető elveit még a legfelsőbb jogalkotó hatalomnak sem áll jogában aktusaival megsértenie. Miként I. Károly, ő is úgy vélte, hogy eme elsődleges jogelvek forráshelye nem lehet más, mint az ország alapvető törvényei, vagy pontosabban Anglia Alkotmánya, amely az úgynevezett íratlan alkotmányok csoportjába tartozik, s amely olyan jogtörténeti intézményekben testesül meg, mint az 1215-ös Magna Carta, a Petition of Right 1628-ból, az 1677-es Habeas Corpus Act, a Bill of Rights 1689-ből, s természetesen a történelmileg kifejlődött common law. Mindenesetre a korai Stuart monarchiák felfogásával éles ellentétben, az angol Alkotmány alapvető rendelkezései Lord Dicey értelmezése szerint egyaránt magukba foglalják egyrészről a Parlament szuverenitását, de ugyanakkor másik oldalról a polgárok bizonyos olyan sérthetetlen jogait is, mint amilyenek a védelemhez való jog, a rangra vagy egyéb körülményekre való tekintet nélkül fennálló törvény előtti egyenlőség, az élet, a személyes szabadság és a tulajdon jogszerű eljárás mellőzésével való korlátozásának vagy megvonásának tilalma; s úgyszintén bizonyos politikai jogokat, miként

a szólás- és az egyesülés jogát. Az angol felfogásban tehát a Parlamentnek – bár szuverenitása és elsődlegessége minden más politikai intézménnyel szemben vitán felül áll – magának is jogi kötelessége, hogy tekintettel legyen az angol nép történeti hagyományaiban testet öltő vezérlő eszmék alkotmányos kötőerejére.[7]

Az Egyesült Államok esetében az alkotmányosság fogalma egészen más értelemben vált használatossá. A fogalom elméleti megalapozásánál a történelmi gyökereket hangsúlyozó angol változathoz képest az amerikaiak az írott szövetségi és a tagállamok alkotmányaira hivatkoznak, amelyek olyan állampolgári szabadságjogokat is tartalmaznak, mint a vallás-, a szólás-, a sajtó- és az egyesülési szabadság. Sőt, azt az alkotmányos elvet, amely tilalmazza, hogy bárkit jogszerű (rendes) eljárás nélkül megfosszanak személyes szabadságától, életétől avagy a tulajdonától (due process of law) az amerikai elmélet – szemben az angollal – nemcsak eljárásjogi, hanem egyre inkább anyagi jogi értelemben is kezeli. Ráadásul az amerikaiak – ellentétben az angolokkal - kialakították a „fékek és egyensúlyok" (checks and balances) kormányzati rendszerét, és a hatalmi ágak közül a parlament helyett inkább az igazságszolgáltatásra bízták az Alkotmány védelmének legmagasabb szintű feladatát. Pontosan ez adja az alkotmányosság (rule of law) fogalmának új dimenzióit azáltal, hogy az ilyen tárgyú különböző peres eljárásokban bármelyik állampolgár bármely bíróság előtt hivatkozhat rá akár magával a törvényhozással szemben is. Az Államokban új terminológiával a konstitucionalizmus (constitutionalism) szóban foglalják össze az ilyen módon a gyakorlatban kikristályosodott különböző alkotmányos elveket.

Az amerikai konstitucionalizmus alapjául szolgáló filozófiai koncepció nem egyszerűen a történeti ihletettségű jogtudományra támaszkodhat – miként Angliában – hanem egy benne rejtetten meghúzódó természetjogi elméletre is. Ennek előfeltevése, hogy léteznek bizonyos fajta olyan, az értelemben és a lelkiismeretben gyökerező erkölcsi elvek, amelyeknek jogi értelemben vett kötelező erejük is van. Legalapvetőbb parancsai írott formában is kifejezésre jutnak egyes jogszabályokban, részint az Alkotmányban, részint a pozitív jog más területein, de lényegük, hogy végső soron – a Függetlenségi Nyilatkozat kifejezésével élve – „a Természetből és Isten létéből" levezethetők, s tartalmuk túlmutat írott, jogszabályi formájukon. Pontosan ezen tartalmaik esetről-esetre történő bírói kibontása és értelmezése teszi lehetővé tudatos és fokozatos adaptációjukat az időről-időre megváltozó körülményekhez.

A francia polgári forradalomban, ahol is a monarchia és az elnyomó, jogtalan privilégiumokat élvező arisztokrácia önkényes uralma elleni küzdelem döntően az emberi és polgári jogok nevében történt, e jogok hatékony védelmének eszközét az államhatalmi ágak, a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom következetes szétválasztásában[8] vélték megtalálni. Noha az első, 1791-es írott alkotmány tartalmazott egy felsorolást az egyének „természetes jogairól" s deklarálta, hogy a törvényhozás sem jogosult korlátozni azok gyakorlását,[9] mégsem alakult ki

az alkotmányos jogorvoslat valamiféle olyan intézménye, amellyel – miként Angliában a történelmi hagyományokra hivatkozással, az Egyesült Államokban az igazságszolgáltatásra támaszkodva – a törvényhozást a kifogásolt aktusának megsemmisítésére lehetne kényszeríteni. A francia elméletben a jog végső forrása a törvényhozói hatalom, amelynek jogalkotói hatáskörét lényegében csak a választások formájában jelentkező politikai ellenőrzés korlátozza. Ilyen értelemben Franciaországban az államot úgy tekintjük, mint amely nincs alávetve a magasabbrendű törvényeknek, de annál inkább kiszolgáltatott a nemzet politikai közvéleményének.

A jogtudomány szempontjából ez egy jogpozitivista elméletet jelent, amely szerint a jog (*droit, Recht, pravo*) nem több, mint jogi normák és jogszabályok (*lois, Gesetze, zakon*) összessége, amelyeket az állam alkotott vagy elfogadott és kényszerítő szankciókkal érvényesít. A francia alkotmányban nem találunk egyetlen olyan jogintézményt sem, amely valamiféle magasabbrendű jogalkotó hatalom nevében - származzon az akár a történelemből, akár az erkölcs parancsaiból – lehetővé tenné, hogy a Nemzetgyűlés által Franciaország népének nevében alkotott valamely jogszabály kötelező erejét bárki is kétségbe vonja. Az embert megillető természetes *jogok* – bár kétségkívül elválaszthatatlanok az emberi természettől és értelemtől – önmagukban mégsem alkotnak a törvényhozás akarata fölé rendelt *természetjogi* rendszert.

A jogállamiság (*Rechtsstaat*) kifejezés mögött, amely a XIX. század elején bukkant fel a német jogi és politikai gondolkodásban, ugyancsak egy pozitivista jogtudományi nézetrendszer húzódik meg. Noha a szó használata utóbb számos különböző jelentéssel terjedt el,[10] megjelenésekor képviselői azok közül kerültek ki, akik a jog és az állam lényegi azonosságát vallották. A Rechtsstaat akkoriban azt jelentette, hogy nem a nemzet, mint ilyen, nem a nép (*Volk*) a maga történelmi hagyományaival, s ugyancsak nem az emberi értelem és a lelkiismeret a jognak magának és kötelező erejének a végső forrása,[11] hanem egyedül a legfelsőbb politikai hatalom és az ezt tükröző jogalkotói akarat. Ennek ellenére a legfelsőbb politikai hatalmat jogi alapokon nyugvónak tételezték, az államot „jogállamként" definiálták, s nem – mint a korábbi századokban – az uralkodó önkénye által meghatározottnak. Ugyancsak nem azonosítható ez a fogalom a *Polizeistaat* (rendőrállam) – a jóléti vagy világnézeti alapokon álló paternalista önkény államának[12] – későbbi kategóriájával. A jogállam a jog uralma alatt áll, ahol a jog kötelező erejét abból nyeri, hogy az államot köti a saját maga alkotta jog, s nem alkalmazhatja azt részrehajlóan vagy más visszaélésszerű módon. A jogállamiság e korai koncepciója – ha nem is meghatározó módon – hatott a németen kívül az orosz jogi és politikai gondolkodásra is a XIX-XX. század fordulóján.[13]

A Rechtsstaat, vagy „pravovoe gosudarstvo" koncepció szilárd belső magját az a meggyőződés adja, hogy az államot működtető jog végső – ha nem is egyetlen - forrása végül is maga az állam. A Rechtsstaat vagy „pravovoe gosudarstvo" mint állam tehát kétségkívül *jogon alapuló állam* (rule by law), de nem *alkotmányos állam* (rule of law) abban az értelemben, hogy

elismerne egy elsődleges, az államtól független forrásból származó jogot, amelyet még az államnak sem áll hatalmában jogszerűen félretennie. Elméletileg ezért akár egy fasiszta vagy más diktatórikus rendszer is konstituálódhat úgy, mint jogállam – ebben a felfogásban.

A Rechtsstaat elméletének jellemzője, hogy a szokásjoggal vagy az esetjoggal szemben az állam jogalkotását tartja a jogkeletkezés elsődleges formájának – nem úgy, mint a történeti vagy természetjogi iskolák. A pozitivista felfogás szerint a szokás, a precedens és a méltányosságon alapuló jog (equity) beépülnek az állam által alkotott jogba, s joggá éppen azáltal válnak, hogy a jogalkotó elfogadja őket és állami szankciókkal biztosítja kikényszeríthetőségüket. Az is jellemzi a XIX. századi európai jogbölcsészeti gondolkodás markáns pozitivista irányzatait, hogy szorgalmazták az egyes országok joganyagának jogágankénti kódexszerű, koherens és teljes összefoglalását a törvényhozás útján. Figyelembevéve azt a tényt, hogy az állam jogrendszerének egész anyaga törvényhozási aktusokban testesül meg, a Rechtsstaat-teória államát akár „*törvényállamnak*" (Gesetzestaat) is nevezhetjük, mint amely az előbb kifejtett értelemben vett jogon, törvényen alapul. Ez, és csak ez a „pravovoe goszudarsztvo" jelentése azóta, hogy mint jelszót a Gorbacsov-féle vezetés először meghirdette. A szélsőséges pozitivizmusnak – amely hivatalosan elfogadott irányzat, s amely máig uralja a szovjet jogelméleti gondolkodást – megfelelően a jogállamiság (pravovoe goszudarsztvo) jellemzőjének az állam által alkotott jog *(verhovensztvo zakona, goszpodsztvo zakona)* elsődlegességét, uralmát tartják, s elutasítják a jog olyan tágabb értelmezését, amelyben a jog fogalmának elválaszthatatlan részét képezik az igazságosságot megvalósító értéktételezések is *(pravo)*. Még azok a szovjet jogfilozófusok is, akik az utóbbi években elmozdulni látszanak a merev jogpozitivizmus elméleti álláspontjától, még azok is jórészt inkább a törvények (zakon) uralmáról, a törvényeknek megfelelő uralomról beszélnek, semmint a – „pravo" értelemben vett – jogéról.[14]

Mindezek ellenére botorság lenne lekicsinyleni a *jog*uralom (rule of *law*) elvének fontosságát – különösen a szovjet történelem ismert menetével összefüggésben – mégha az nem is valósítja meg az *alkotmányosság* (rule of *law*) követelményeit. A joguralom – első megközelítésben – azt jelenti, hogy az állam kötve van a saját maga alkotta joghoz, a jog alkalmazása során szervei azt nem tehetik félre, megváltoztatni pedig csak az erre feljogosított állami szervek formális jogi eljárás keretében jogosultak. Jelenti másodszor azt, hogy mindezideig korlátlan hatalommal bíró állami végrehajtó igazgatási szervek – beleértve a minisztertanácsot és a neki alárendelt minisztériumokat és más országos hatáskörű szerveket is – nem bocsáthatnak ki olyan rendeleteket és más jogszabályokat, amelyek ellentétesek lennének a törvényhozás által alkotott valamely jogforrással, s ha ilyenre mégis sor kerülne, úgy a bíróságok és más jogalkalmazással foglalkozó szervek nem alkalmazhatnák azokat. Sztálin országlása alatt a Szovjetunióban az állam rendszeresen semmibe vette a saját maga alkotta jogot, s utódai is – ha nem is rendszeresen – előszeretettel alkalmazták ezt

a módszert. Sok ezer olyan rendeletet bocsátottak ki Sztálin és utódai uralma alatt, amelyek ellentétesek voltak az unió vagy a köztársasági legfelsőbb szovjetek által kihirdetett valamely törvénnyel, s ezeket a jogszabályokat – törvényellenesen – az államigazgatási szervek és a bíróságok, mint „*alacsonyabb szintű jogforrásokat*" (zakonodatelysztvo) alkalmazták, illetve végre is hajtották.[15]

A hagyományos szovjet jogelmélet jelentős módusulásának tűnik egy, a kommunista párt havi elméleti folyóiratának *(Kommunist)* hasábjain 1988-banm publikált dolgozat megjelenése, amelyben két ismert elméleti jogász a jogállamiság szovjet koncepciójának új értelmezésével állt elő, a fogalom eredetéhez, Platon, Arisztotelész, Cicero, Montesquieu, Locke és Kant ezirányú gondolataihoz visszanyúlva. Bár elsősorban a joguralomra (rule of zakon), s nem az igazságosságot is megvalósító jog uralmára (rule of pravo) vonatkoztatva idézik Platon gondolatát, miszerint „az állam üdve csak ott valósulhat meg, ahol a jog (zakon) az úr az uralmon levők felett, akik szolgálják azt,"; továbbá Arisztotelészt, aki szerint „ahol nincs érvénye a jognak, ott nincs semmilyen néven nevezhető államrend sem"; s Cicero kérdését, miszerint: „De hát mi más az állam, ha nem az általános jogrend maga?". A jogállamiság elméletének filozófiai alapjait – írják – Kant fektette le, aki az államot úgy tekintette, mint „a nép tömegének társulását a jog uralma alatt", s aki a törvényhozással kapcsolatban úgy vélekedett, hogy „amit a nép nem képes eldönteni a maga számára, abban a jogalkotó sem dönthet helyette."[16] A szerzők egyrészt nem vetik el teljesen a jogpozitivista elméletet; ellenkezőleg, a jog és az állam fogalmát azonosítják egymással. Másrészről ugyanakkor kinyilvánítják az emberi méltóság egyetemes erkölcsi, s ezzel összefüggésben az anyagi és eljárási értelemben vett igazságosabb univerzális normáinak jogi érvényességét is. A természetjog kifejezés említése nélkül – a Kommunist című lap történetében természetesen először – a természetjogi elmélet kiemelkedő klasszikusainak tekintélyéhez folyamodnak. Ugyanakkor a szerzők hangsúlyozzák az állam alárendeltségét a társadalom egészéhez képest, a jogintézmények meghatározottságát a népi jogtudat által – nem egyszerűen a társadalom és a nép általános, hanem a *szovjet* társadalom és a *szovjet* nép értelmében - vázlatosan körvonalazva a „példátlanul szenvedésteli és bonyolult fejlődést", amelynek keretében a szovjet állam legalitása az 1917 októberétől napjainkig tartó történelmi folyamat eredményeként kialakult.[17] A látensen megbúvó természetjogi álláspontjukhoz a szerzők így még egy csipetnyi történeti iskolás nézetet is vegyítenek.

Egy, a jogállamiság fogalmáról 1988-ban, szovjet jogászok számára szervezett kerekasztal-beszélgetés során V. F. Jakovlev, kimagasló jogi szaktekintélynek számító egyetemi tanár igen élesen világította meg azt a különbséget, illetve ellentmondást, amely az állam és a jog közötti kapcsolat értelmezésében egyrészről a jogpozitivista, másrészről a természetjogi és a történeti iskola elmélete között húzódik meg. „A döntő kérdés az – jelentetette ki – mi az elsődleges? Az állam áll-e a jog fölött, vagy a jog van az állam fölé rendelve." Bár minduntalan a „pravo", s nem a „zakon" kifejezést

használta, válasza jogpozitivista kicsengésű: „Tekintettel arra, hogy a jog az állam szülötte, s forrásait az állam szerveiben lelhetjük fel" – az állam sohasem lehet a szó szoros értelmében véve „jognak alávetett állam", mert ezzel a „jogot önmaga fölé helyeznénk".[18] Íme tehát visszajutunk a kiinduló kérdéshez ismét: van-e vagy nincs olyan, az államnál magasabbrendű forrása a jognak, amely a jogot „önmaga fölé emelné"? 1990-ben alkalmam nyílt feltenni Dr. Jakovlev úrnak – akit időközben a Szovjetunió igazságügyi miniszterévé neveztek ki – azt a kérdést, hogy amennyiben létezne országában az államinál magasabbrendű jog, úgy mit tekintene annak forrásának.

– Akárcsak az Egyesült Államokban – válaszolta – az Alkotmány – az Alkotmány szellemisége – lenne az.

– Az 1977-es Szovjet Alkotmány szellemére gondol? – kérdeztem.

– Igen, számos jó megoldás is található benne! – jelentette ki.

Vélhetőleg abban bizakodott, hogy a kidolgozás alatt álló új szovjet alkotmányban ezekhez meg további szépszámú, „jó megoldás" társul majd.

A Szovjetunió 1977-es Alkotmánya valóban deklarálta a törvényesség és az állampolgárokat megillető alapvető emberi jogok néhány alapelvét. Ezek voltaképpen az állam kötelezettségvállalásaiként, illetve kegyes megengedő aktusaiként jelennek meg. Ugyanakkor semmiféle olyan rendelkezés sincs az Alkotmányban, amely meggátolhatná az államot visszavételükben. Az Alkotmány módosítása mindössze a legfelsőbb szovjet kétharmados szótöbbségén áll vagy bukik. Ráadásul az Alkotmány a jogalkalmazásban közvetlenül nem is alkalmazható, azaz további – a végrehajtására vonatkozó – jogalkotói aktusokra szorul. Különösen így van ez például olyan rendelkezéseknél, mint amilyenek az állami szerveket megillető hatalmi eszközök alkalmazásáról, illetve az állampolgárok alapvető jogai gyakorlásának módjáról szóló szabályhelyek, ahol is kijelenti az Alkotmány, hogy ezekről külön törvény rendelkezik majd. Az ilyen külön törvények megalkotásának elmaradása esetén sem értékelhetők az 1977-es – s úgy szintén az ezt megelőző 1936-os és az ezek mintájára megalkotott 15 köztársasági – Alkotmány idevonatkozó szabályai másként, mint konkrét utasítások a jogalkotások számára, hogy jogalkotó működésük során vegyék figyelembe az Alkotmány rendelkezését. Az azonban, hogy a külön törvények hiányában valamely bíróság vagy államigazgatási szerv közvetlenül az Alkotmány egy bizonyos rendelkezését alkalmazná – erre a legritkább esetben kerül sor.[19] Sőt, az 1977-es Alkotmány szerint a bíróságoknak és az igazgatási szerveknek nincs is törvényes joga valamely jogszabály alkalmazását mellőzni azon az alapon, hogy az egy bizonyos alkotmányos jogot sért.[20]

Ha az Alkotmány hatókörének minden korlátozását megszüntetnék is, úgy az abban foglalt joganyagról vajon már elmondhatnák azt, hogy az olyan lenne, amely magához az államhoz képest magasabbrendű, vagy legalábbis olyan joganyag, amely az államtól ered ugyan, de a közönséges állam alkotta joghoz képest bizonyos értelemben mégiscsak elsődleges – s vélhetően mindig is jogosan helyezhető fölé?

A nézet, miszerint az állam nem csak egyszerűen a jog megalkotója, de egyben maga is a jog alkotása, amely létrejöttét a jognak köszönheti, annak a jognak, amely azt is megszabja, hogy az államnak mennyiben áll hatalmában megváltoztatni őt – a nyugati gondolkodás számára igen széles körben elfogadott a XIX. század óta. Minden államilag szervezett társadalom lényege az, hogy az emberek egy bizonyos csoportja kizárólagosan rendelkezik olyan hatalmi eszközökkel, amelyekkel uralkodni tudnak a társadalmat alkotó személyek náluknál jóval nagyobb tömegein, s kényszeríteni tudják azokat, hogy valamilyen magatartást tanúsítsanak, avagy attól tartózkodjanak. Mindazonáltal egyetlen állam sem létezhetett azon előfeltevés nélkül, hogy az uralmon lévőknek nem csak tényleges hatalmuk, de egyben joguk is van az uralomra, az alávetettek pedig nem egyszerűen kénytelenek, de kötelesek az engedelmességre. Az uralkodó és az alávetett közötti kapcsolatot mindenekelőtt a korrelatív jogok és kötelezettségek értelmében kell felfogni, s így nyilvánvalóvá válik, hogy a hatalom – szemben a marxi és a Marx előtti politikai elmélet értelmezésével – nem egyoldalú, hanem bilaterális viszonyrendszer. Nem csak az uralmat fenntartók csoportjai, hanem a polgárok összességükben alkották meg és tartják fenn az államot. Az államnak a polgárai irányában nemcsak jogai, hanem kötelezettségei; és megfordítva: a polgárokat a kötelezettségeken túl jogok is megilletik az állammal szemben. Az államot belső viszonyaiban ez, a jogok és kötelezettségek – a jogok és nem a nyers hatalmi erők – reciprocitása jellemzi. Ugyanígy a jog az, amely jellegzetességével meghatározza az államot külső viszonyaiban. Persze a nyugati politikai és jogi tradíció is az állam lényegét elsősorban a társadalmat alkotó emberi közösség tagjainak jogilag szervezett közösségében ragadja meg. Már 1827-ben Kent kancellár is a Commentaries on American Law című munkáját egy, a nemzetek jogáról való fejezettel vezette be, amelyben a nemzeteket megillető jogokból vezette le az Egyesült Államok azon jogát, hogy kialakítsa saját nemzeti jogrendszerét.[21]

A fordulat, amelynek következtében a szovjet államférfiak és alkotmányjogászok az állam felett álló jog elméleti lehetségességén kezdtek gondolkodni, az Orosz Föderáció 1990-es Alkotmánytervezetével[22] áll összefüggésben, amelyet jóváhagyás végett a Föderáció Legfelsőbb Szovjetje elé kívánnak terjeszteni. A Tervezet deklarálja a jogállamiságot (pravovoe goszudarsztvo), a jog és az Alkotmány elsődlegességét, kinyilvánítva, hogy „az állam és annak minden szerve és hatósága alá van vetve a jognak (pravo) és az alkotmányos rendnek"; továbbá, hogy „az Orosz Föderáció Alkotmánya a köztársaság legmagasabb szintű jogszabálya (zakon)" s az olyan „törvények és más jogszabályok, amelyek ellentétesek valamely rendelkezésével, a jogalkalmazás során nem érvényesülhetnek". Deklarálja továbbá „a jog törvényességének (lawful, pravovym)" követelményét, s hogy az állampolgárok „jogaikat szabadon gyakorolhatják", amely jogok nem az állam megengedő gesztusaként jelennek meg, mégha az állam által – alkotmányos keretek között – korlátozhatók is.

Az Alkotmánytervezet biztosítani kívánja az Alkotmány rendelkezéseinek közvetlen bírósági alkalmazhatóságát. Bármelyik bíróság, amely valamely jogszabály alkalmazása során annak alkotmányellenes voltát észlelné, köteles az eljárást felfüggeszteni s az ügyet állásfoglalás végett az Alkotmánybíróság elé terjeszteni, amelynek joga – s egyben kötelessége – megsemmisíteni az Alkotmányba ütköző minden törvényt, rendeletet és egyéb normatív aktust. Ez mindenekelőtt azt jelentené, hogy bármely államigazgatási szerv vagy hatóság minden olyan határozata vagy egyéb tényleges cselekvésével szemben, amely az állampolgárok alkotmányos jogait sérti, biztosított lenne a bírósági felülvizsgálat kifejezett lehetősége.

Ugyancsak széleskörű felsorolást tartalmaz a Tervezet a polgári és politikai, továbbá a szociális, gazdasági és kulturális alapjogokról. Egy generálklauzula révén előrebocsáttatik, hogy „az ember (cselovek), az ember élete, becsülete, méltósága és szabadsága, személyes sérthetetlensége, természetes és elidegeníthetetlen jogai a legfőbb értéket képezik", s továbbá, hogy az „emberi jogok és szabadságok az embert születésénel fogva illetik meg"; valamint, hogy az emberi jogoknak és szabadságoknak az Alkotmányban és más törvényekben való nevesített felsorolása nem szolgálhat alapul más hasonló természetű jogok és szabadságok korlátozásához vagy megvonásához. A Tervezet tehát alapvetően a természetjogi koncepció talaján áll. Ezt látszik alátámasztani az a rendelkezés is, amely szerint, ha egy nemzetközi szerződés, amelyben az Orosz Föderáció is részes fél (ilyen lenne – például – az Egyesült Nemzetek Emberi Jogi Konvenciója is) olyan rendelkezést tartalmaz, amely eltér a vonatkozó belső jogszabálytól, automatikusan a nemzetközi egyezményben foglalt szabályt kellene alkalmazni. Ennek révén az állam, amelyet az Alkotmány maga is kötelez számos természetes és elidegeníthetetlen emberi jog megsértésétől való tartózkodásra, most már – ugyancsak az Alkotmány rendelkezése értelmében – az ilyen jogokat védelmező nemzetközi kötelezettségek külső ellenőrzése alá is kerülne, amelytől legfeljebb az adott nemzetközi szerződések szabályos felmondásával szabadulhatna, holott ezekhez maga önkéntesen csatlakozott korábban.

Persze aligha elegendő önmagában a különböző polgári és politikai, szociális, gazdasági és kulturális jogok természetes és elidegeníthetetlen voltának puszta deklarálása. Megsértésük esetére ki kell építeni a védelmükre szolgáló megfelelő jogintézményeket is. A Föderáció 1990-es Alkotmánytervezete komoly lépést tett ebben az irányban, amikor a bíróságokat felruházta azzal a már említett jogkörrel, hogy megsemmisítsenek bármely jogalkotói vagy jogalkalmazói aktust, ha azok az alkotmányos jogokat sértenék. De még a bírósági kontroll sem jelenthet teljes garanciát, mivel a jogalkotói vagy államigazgatási aktusok alkotmányosságának elbírálása során az ítélkezés a konkrét ügy által felvetett probléma partikularitásának határain belül kénytelen maradni, s eközben esetleg arra kényszerül, hogy az állampolgári jogok védelmével szemben a társadalomnak a közrend biztosításához fűződő törvényes

érdekét, vagy az Alkotmány által ugyancsak deklarált más közérdeket favorizáljon. A XVIII. századi felvilágosodás szellemében a Tervezet az államszervezetet illetően egy önszabályozó intézményrendszer jogi kereteit igyekszik felvázolni, amely egyesíti az államhatalmi ágak megosztásának francia koncepcióját a fékek és egyensúlyok, az erős elnöki jogkör amerikai megoldásával, továbbá a többpárti politikai rendszer bevezetését a parlament és az elnök demokratikus választásának módjával. Ennek következtében viszont nincs semmilyen jogi lehetőség egy, az államhatalom mindhárom ága által helyeselt jogszabály megtámadására, még akkor sem, ha az szemben állna olyan elvi követelményekkel, amit Angliában az ország alaptörvényeiként, Amerikában a törvényes eljáráshoz való jogként (due process of law) szokás említeni. Ilymódon a jog csak annyiban köti az államot, amennyiben egyetért azzal, noha elméletileg az állam a jog elsődlegességét vallja magához képest, valójában azonban még mindig inkább a jog alkotójaként, s nem pedig alkotásaként jelenik meg. Az embert és a polgárt megillető „természetes jogok" – noha elidegeníthetetleneknek nevezik őket – végső soron mégis a pozitív jog termékeiként jelennek meg.

A Tervezet – egyik fejezetében – azonban valamiképpen mégis megkísérli a jog egy olyan forráshelyét megteremteni, amely magán az Alkotmányon is kívül helyezkedik el, s amelyből az Alkotmány maga is származtatható. E jogforrást „civil társadalomnak" nevezi, s egy meghatározó fejezete foglalkozik vele.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a „civil társadalom" igen széles körben hangoztatott jelszavává vált a kelet-európai és szovjetunióbeli változások kezdeményezőinek az elmúlt években. Maga a kifejezés először a XVIII-XIX. század fordulóján vált használatossá előbb Franciaországban, utóbb pedig Németországban is. Mást értettek alatta itt, s megint mást ott. A francia *société civile* a fejlettségre vonatkozott – a kifejlett, *civilizált társadalmat* jelentette. A „civil" német megfelelője „polgári„ értelmet nyert *(bürgerlich)*, mint valami olyan, ami „az állampolgárhoz tartozik", s ehhez hasonlóan az oroszban is a „civil society" mint az állampolgárok társadalma *(grazsdanszkoe obstyesztvo))* jelenik meg. Eképpen a német *bürgerliche Gesellshaft* és az orosz *grazsdenszkoe obstyesztvo* elválaszthatatlanul kötődik az állam/ot alkotó/polgár fogalmához, tág értelemben az államhoz magához. A franciák société civile-je – éppen ellenkezőleg – élesen elkülönül mindentől, ami állami. Lényegét tekintve sokkal inkább a XIX. századi nagy német kultúrfilozófiákkal rokon, semmint a *bürgerliche Gesellschaft* fogalmával.[23]

Czeslaw Milosz, a nagy lengyel író szerint „a huszadik század állama minden ízében bekebelezi a társadalmat"[24] Ebben a vonatkozásban a társadalom összefoglalóan jelenti mindazt, ami az ember társadalmi lény mivoltából szükségképpen következik: a családot, a vallást, az oktatást, a lakóhelyi, munkahelyi kapcsolatokat, a szociális, gazdasági és más jellegű önkéntes aktivitások autonómiáját s minden más társadalmi viszonyt, beleértve ezekbe a művészeti és az irodalmi alkotás szabadságát is, amelyek összességükben, egészben a civilizált nemzeteket, a kultúrát magát jellem-

zik. Az autonóm közösségi kapcsolatok életképességének hanyatlása századunkban szoros kapcsolatban áll a centralizált állam politikai-hatalmi eszközeinek mindent maga alá tipró expanziójával: ok-okozati összefüggésről beszélhetünk.[25] Az Orosz Föderáció 1990-es Alkotmánytervezetének nehezen túlértékelhető érdeme az, hogy szabályozza és jogi védelemben részesíti azokat a legszélesebb értelemben vett társadalmi aktivitásokat és együttműködési formákat, amelyek a civil társadalom legfontosabb megnyilvánulási formáiként jelentkeznek: az egyéni és csoporttulajdoni viszonyokat, a munkahelyi kapcsolatokat, a gazdasági és más jellegű önkéntes kezdeményezéseket, a házasság és a család autonómiáját, szellemi és lelkiismereti megnyilvánulásokat, a tömegtájékoztatási médiákat, a vallási mozgalmakat és szervezeteket, etnikai és nyelvi közösségeket, a politikai pártokat és más nyilvános szervezeteket.

Amennyiben az állam jogkörét behatároló és az Alkotmány eredetét is jelölő jog forrását a tudatos polgárok által létrehozott közösségekben, önkéntes társulásokban, autonóm csoportokban, s ezek összességében véljük felfedezni, úgy a marxi doktrinát, miszerint az állam a gazdasági alapon álló politikai felépítményrendszer fő része, amelyben az osztályjellegű termelési viszonyok játszák a meghatározó szerepet – nyugodtan elvethetjük. A társadalom egésze – annak legkisebb családi egységével és nyelvi közösségével bezárólag – alkotja a társadalmi lét alapvető szerkezetét, s közel sem pusztán a nyers gazdasági és szociális meghatározottság önmagában. Sőt, ha a közösségi érintkezési viszonyok, mint egész – s nem pusztán az osztályjellegű társadalmi viszonyok – határozzák meg az államhatalmat, úgy a jog eredetét egyedül az államtól származtató marxista nézeteket szintén meg kell haladni, mivel ily módon a társadalom mint egész tesz szert szükségképpen jogi relevanciájú vonatkozásokra, s épül be a jogszerűség nehezen formalizálható követelményrendszerébe – sőt, még ezen túlmenően is, a társadalom arculatát meghatározó különböző jellegű civil kezdeményezéseknek és szervezeteknek is lehetnek egészen eltérő s számukra fontos, a hivatalostól különböző jogi szempontjaik. A civil társadalom ilyen felfogásában az állam csak részleges hatáskörrel rendelkezik az emberek társadalmi kapcsolatait szabályozó jog alakítására, amelyet túlnyomórészt nem állami eredetű szabályanyag rendez – nevezzük ezt akár szokásjognak, mint a történeti iskola követői; akár természetjognak, miként a természetjogi áramlatok képviselői teszik. Ebben az elméletben – miként Czeslaw Milosz írja – a viszony fordított: a civil társadalom jogi értelemben is, nem egyszerűen csak mentes az állami befolyásolástól, hanem egyértelműen dominanciával bír az állam felett, azaz maga alá rendeli azt. Az állami hivatalos jog alá van vetve a társadalmi, nem hivatalos jognak, a civil társadalom természetes jogérzetének.

Összhangban ezzel az elvvel, a Tervezet egyik rendelkezése szerint az első fejezetben felsorolt alapvető jogokkal kapcsolatos alkotmányi szabályokat csak általános népszavazás útján lehetne megváltoztatni. Vonatkozna ez mindenekelőtt a legfontosabb emberi jogokra, a politikai és ideológiai pluralizmussal, az államhatalmi ágak szétválasztásával, a jog elsőd-

legességével, a szociális piacgazdasággal, a társadalmi demokráciára épülő állammal és a föderatív államszerkezettel kapcsolatos rendelkezésekre.

Mindezek ellenére a Tervezet addig azért nem megy el, hogy egyértelműen kimondja, hogy a jognak lehetne/k/ az államhoz képest más – az állam felett álló – forrása/i/. Sőt nem tesz világos különbséget sem (ha lehet egyáltalán) a „civil társadalom" – amelynek 41 külön paragrafust szentel – s a közönséges jelző nélküli „társadalom" fogalma között, amelyet aztán számos helyen az állammal egysorban, mellérendelten említ. Így a Preambulum az Alkotmányt, „a társadalom és az állam alaptörvényeként" aposztrofálja, majd más helyeken „a társadalom és az állam" kötelezettségévé teszi „a fogasztói érdekek, a család, a szellemi és a kulturális örökség védelmét", vagy hogy „biztosítsa a tudományos alapkutatások fejlődését", avagy hogy „működjön közre a tudományos, kulturális és oktatási területen a nemzetközi kapcsolatok fejlesztésében", stb. Végül „az állam feladatairól és céljáról" szólva a Tervezet kinyilvánítja, hogy az állam „a társadalom hivatalos képviselője, aki e képviseletet szervei és intézményei útján látja el". Az állam és a társadalom közötti viszony ilyen felfogása kétségkívül abból a szándékból ered, hogy az államot a társadalom érdekeinek képviseletére és a társadalom irányában jelentkező felelősségre kötelezze. Ugyanakkor e felfogás eredete még a monolitikus pártállami politikai rendszer gondolkodásában gyökerezik, ahol az elidegenedett állam egyedül volt jogosult hivatalosan szót emelni vagy cselekedni a társadalom érdekében, s vele szemben állt az ugyancsak teljesen elkülönült társadalom, amely kizárólag az állam útján nyerhetett hivatalos képviseletet. Ez a megoldás mindenesetre nem megnyugtató, mert nyitva hagyja a lehetőségét annak, hogy az állam egyszer ismét bekebelezze – Milosz szavaival – a társadalom minden szeletét, mégha ezúttal némiképpen demokratikusabb álarcban is.

Mindent egybevetve, az Orosz Föderáció 1990-es Alkotmánytervezete szellemiségében meghaladja a jogállamiság pozitivista koncepcióját s úttörő jelleggel az alkotmányosság (rule of law) természetjogi felfogása mellett tör lándzsát azzal, hogy az államot a nálánál magasabbrendűnek tételezett jog uralmának hatálya alá helyezi, s hogy ezen jog fogalmába beletartozónak deklarálja az egyetemes erkölcsi elveket is, amelyekre immár bármely állampolgár közvetlenül hivatkozhat a bíróságok előtt. Hogy a magasabbrendűnek tételezett jog eredetét az emberi értelemben és lelkiismeretben kellene-e keresnünk – nos, erre vonatkozóan nem kapunk semmilyen útbaigazítást. Ugyanígy nincs szó a legitimitás valamifajta történeti hagyományokra hivatkozó megalapozásáról sem. Egyáltalán, a történelmi múlt eseményei említésre sem kerülnek, kivéve talán a Preambulum egyik utalását azon elődök emlékére, „akik szenvedések és sorscsapások közepette megoltalmazták népüket s megtartották a jóság és az igazságosság tiszta hitében". Teljesen említetlenül marad a szovjet emberi és polgári jogi mozgalom, amelyet a nyomasztó körülmények ellenére e jogokért folytattak az állampolgárok és csoportjaik, úgyszintén a korábbi szovjet jogi reformfolyamat, miként mindazok a „jó megoldások" is, amelyeket a szovjet

Alkotmány már korábban is tartalmazott.[27] A szocializmus szó elő sem fordul a Tervezetben. Ezzel azonban a kidolgozók nem viseltettek kellő gondossággal a XIX. századi nagy orosz idealista filozófus, Vlagyimir Szolovjov figyelemreméltó intelmének megszívlelése terén, „hogy legyőzzük mindazt, ami a szocializmusban káros, fel kell ismernünk mindazt, ami jó benne".

Valóban, az alkotmányosság (rule of law) szempontjából a Tervezet fő jellegadó sajátosságai – a törvények, rendeletek alkotmányossági kontrolljának bíróságokra való bízása, a törvényhozó és az adminisztratív-végrehajtó hatalmi ágak egymáshoz való viszonyának szabályozása – a szovjet történelem menetének ismeretében a „leggyengébb láncszemnek" is bizonyulhatnak, noha e megoldások – bár a Tervezet maga nem utal erre a körülményre – mély gyökerekkel rendelkeznek a jogászi hivatásgyakorlás és az igazságszolgáltatás szovjetkor előtti történetében II. Sándor cár 1864-es átfogó igazságügyi reformja óta. Bizonyára akad majd olyan kutató, aki arra igyekszik majd választ találni, hogy az Alkotmánytervezet elfogadását követő évtized fejlődése vajon elvezetett-e végül egy független, kompetens és bölcs alkotmányos ítélkezési gyakorlat kialakulásához, amelynek ígérete kétségkívül megvan a Tervezetben.

Az alkotmányosság (rule of law) és a jogállamiság koncepciója között felismert összefüggésekről az előbbiekben kifejtettek szerint megállapíthatjuk, hogy a szovjet fejlődés menete mind a jogot és az államot egymással azonosító pozitivista, mind a jogot az állam fölé – vagy azzal szembe – helyező természetjogi teória egyoldalúságaira és alkalmatlanságára hívja fel a figyelmet. Mindkét elmélet hasznosítható elemeinek integrálódnia kellene, átvéve még a történeti iskolához tartozó irányzatok eredményeit is.[28] A pravovoe goszudarsztvo, vagy Rechtsstaat koncepciója mégis vitán felül óriási előrelépés mind az abszolút monarchiához, mind a rendőrállamhoz képest, amelyekben a politikai főhatalom gyakorlói a jog fölött állónak számítottak. Ugyanakkor azonban, mivel a jogállam jogának végső forrását önmagában leli fel, e jog kötelező erejében nélkülözni kényszerül azt a morális többletet, amelyet magából az emberi természet magasabb minőségeiből – ideértve mindenekelőtt az emberi értelmet és lelkiismeretet – eredeztetnek a jogbölcselet más irányzatai. Az emberi igazságérzet és a méltányosság igénye önmagukban még korántsem teljesen megbízható iránymutatók. Az equity (méltányossági jog) hatálya „csak addig terjed – mutatott rá John Selden már a XVII. században – amíg a Lordkancellár keze elér". A jog valamiféle álszent erkölcsössége mellett a jogalkalmazás éppen úgy lehet puszta önkény, miként a törvényhozás is a politikai felsőbbség akaratának puszta kiszolgálója. A jog előbb említett mindkét forrásának mélyen a nemzet történelmi tapasztalataiban és társadalmi intézményrendszerében kell gyökereznie.

A törvényhozást és az alkotmányos jogalkalmazást egyaránt hatékonyan orientálni képes, ilyen tudatos ambíciókkal rendelkező szovjet jogelméleti áramlat hiányában úgy tűnik, elkerülhetetlen a Szovjetunió társadalmát

alkotó népek szokásjogához és jogérzetéhez való visszanyúlás és ezek adaptálása. Persze, a történeti iskola elvi álláspontja szempontjából igencsak vitatható - miként az iskola neves alapítója, F. C. von Savigny a XIX. század elején a polgári jog német kodifikációjával kapcsolatban vitatta is –, hogy a jogi kultúra kellő fejlettsége híján vajon tényleg megérett-e az idő az alkotmányosság (rule of law) alkotmányi szinten történő deklarálására a Szovjetunióban.

Dr. Székely László fordítása

Jegyzetek

* egyetemi tanár, Emory University

nyugalmazott egyetemi tanár, Harvard University

[1] A peresztrojka, a glasznoszty, a demokratizálás és a „pravovoe goszudarsztvo", mint jelszavak elsőként az 1985-ös évben kezdtek megjelenni a politikai és jogtudományi irodalomban, majd hivatalosan is meghirdetésre kerültek a Szovjetunió Kommunista (Bolsevik) Pártjának XIX. Kongresszusán 1987 júniusában.

[2] A *Current Digest of the Soviet Press* című amerikai folyóirat például rendszeresen „rule of law"-ként fordítja a „pravovoe goszudarsztvo" kifejezést. William E. Butler - felismerve a különbséget a jogállam (law-based state) és az alkotmányos állam (rule of law) között – az „alkotmányos jogállam" (rule of law state) elnevezést választotta, amely szerinte „megadja a kétkedés jogát mindazok számára, akik a jog egy jóval átfogóbb és alaposabb felfogását képviselik", amely szerint átfogóbb és alaposabb felfogását képviselik", amely szerint „a jog magában foglalja az igazságosság olyan követelményeit is, amelyek a mindig és mindenütt érvényes erkölcsi elvekkel összhangban vannak, s amelyeket sem az állam, sem a polgárai nem szeghetnek meg".

Vö. William E. Butler: The Rule of Law and the Legal System in Stephen White, Alex Pravda, Zvi Gitelman: *Developments in Soviet Politics* 1990. 104-105. o.

Számos szovjet fordító is ezt a tágabb értelmezést fogadja el. Ugyancsak akadnak olyanok – mind az oroszok, mind az angol-amerikaiak között - akik szó szerint „jogon alapuló államot", „jog uralta államot", vagy „jogállamot" fordítanak. Ugyanezekkel a problémákkal találkozhatunk természetesen a Rechtsstaat fordításának esetében is.

[3] Vö. különösen H. J. Berman. *Law and Revolution: the Formation of the Western Legal Tradition* (1983)

[4] Vö. i. m.: 145-146. o.

[5] Vö. His Majesty's Reasons Against the Pretended Jurisdiction of the High Court of Justice: *A collection of scarce and valuable tracts on the most interesting and entertaining subjects.* London, 1748. Vol. I. IV. 169. o.

[6] Dicey könyve a szerző életében 8 alkalommal került kiadásra 1885 és 1914 között, utóbb még két alkalommal (1939, 1959) E. C. S. Wade szerkesztésében és előszavával. Az angol bíróságok és az irodalom által gyakran hivatkozott „természetes igazságosság" fogalma – noha ő maga nem tárgyalta

kimerítően – szoros összefüggésben áll az ő alkotmányjogi koncepciójával, az igazságosság nála nem elvont értelemben természettől való, hanem annyiban természetes, hogy az angol bíróságok esetenként döntésről-döntésre, egy szerves történeti folyamat eredőjeként alakították ki.

[7] Vö. Dicey i. m. 10. kiadás 183-196. o.

[8] Az államhatalmi ágak megosztásáról vö. különösen Montesquieu: *L'esprit des lois.* 1748.
Maga Montesquie – tévesen – az angol alkotmányos rend sajátosságaként írta le a hatalmi ágak megosztottságát e munkájában. Cf. Livre XI. Chapitre VI., De la constitution d'Angleterre.

[9] Az 1791-es francia alkotmány szerint: „A törvényhozás nem alkothat olyan jogszabályt, amely az e Fejezetben szabályozott és az alkotmány védelme alatt álló természetes jogok gyakorlását akadályozná vagy korlátozná." Az 1791-est követő – számos – alkotmányok sem tartalmazták e természetes jogok felsorolását. Vö. André Hauriou, Jean Gicquel, Patrice Gélard: *Droit constitutionnel et institutions politiques.* 1975 (6. Ed.) 195-197. o. Az alapműnek tekinthető könyv szerzői egyetlen szempontból – egy lábjegyzet erejéig – összekapcsolják a XVIII–XIX. század fordulójának alkotmányos fejlődését a rendőrállamtól *(l'Etat de Police)* a jogállam *(l'Etat de Droit)* felé való haladás folyamatával (i. m. 177. o. 9.). Mindezek ellenére nincs szó olyan felfogásról, amely a jog államhoz képest magasabbrendűségét sugallná (lásd még a 10., 11., 12. sorszámú jegyzeteket).

[10] A Rechtsstaat kifejezés alighanem 1829-ben, Robert von Mohl művében fordult először elő. Ebben sűrűn idézi Kantot, aki – a kifejezésnek magának az egyértelmű használata nélkül - hasonló koncepció talaján állt. Friedrich Darmstaedter a *Die Grenzen der Wirksamkeit des Rechtsstaates* (1930) című munkájában különbséget tesz a Rechtsstaat középkorig visszavezethető és Kant munkásságában kiteljesedő – általa használt kifejezéssel – „klasszikus elmélete" és modern felfogása között (vö. a 11. sorszámú jegyzetet).

[11] Otto von Gierke Althusiusról szóló nagyszabású művének utolsó fejezetét a Rechtsstaat gondolatának szenteli, s természetjogi ideaként kezelve azt Althusiuson át a XII. századig vezeti vissza a fogalom eredetét.
Vö.: O. v. Gierke: *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien.* – 6. kiad. 1968. 6. fej. Ez annyit legalább kétségkívül bizonyít, hogy a Rechtsstaat fogalmát jóval szélesebben kell értelmezni annál, amit első említői Mohl és mások eredetileg értettek alatta. Darmstaedter arra is rámutatott, hogy a Rechtsstaat teória a XIX. század folyamán nyert jogpozitivista értelmet, amely mögött egy, a jogot lényegileg az állammal azonosító, az állam elsődlegességét valló jogelméleti álláspont húzódik meg. I. m. 84., 129. és u. k. o.: Joseph LaPolombara: *Politics Within Nations* (1974. 106. o.) című művében világos különbséget tesz: „A Rechtsstaat és az alkotmányosság (constitutionalism) közötti különbség abban áll, hogy az előbbiekben a rule of law még csak az uralkodó kegyes megengedésén alapul. Jelenti ez azt, hogy az állam hatalmának gyakorlásában önkéntes korlátozásra vállal kötelezettséget. Ezzel szemben az alkotmányosság fogalmai szerint az állam hatalmának korlátait a történelmi tradíciók valaminő fajtáiból és a filozófiai alapelvekből levezethető jogok alkotják. Mégha a megfogalmazás talán túlságosan jogásziasan hangzik is, de a következménye nagyon is gyakorlati. A különbség a két felfogás között ugyanis olyan, mint amely egy

korlátlan hatalmú zord atya – aki ugyan időről-időre mérsékletet tanúsít gyermekei elnyomását illetően, sőt esetleg még némi önállóságot és függetlenséget is enged nekik–s az olyan családi közösség között van, ahol a döntési és cselekvési szabadság természetes és elismert jogosultság, s elválaszthatatlan a család egyes tagjaitól."

[12] Vö. Darmstaedter *i. m.* 23. és u. k. o.

[13] Miként az köztudott, a XIX. századi német jogelméleti gondolkodást a Friedrich Carl von Savigny alapította történeti iskola nézetrendszere határozta meg döntő módon. Oroszországban a cári birodalom jogának összegyűjtéséért és kodifikálásáért indított XIX. századi mozgalom gondolkodását kevésbé a jogpozitivista (Bentham), mint inkább a történeti iskola – a szervesen kialakult jogi tradíciók adta legalitás (Savigny) – határozta meg.
Vö. H. J. Berman: *Some Jurisprudential Implications of the Codification of Soviet Law* (1991) 11. és u. k. o. (megjelenés alatt)

[14] V. Kurdjavcsev – E. Lukaseva: *Szocialiszticseszkoe pravovoe goszudarsztvo – Kommunisztt* 11/1988. 44. o.
A szerzők a jogállamot a jog uralmaként (goszpodarsztvo zakona) definiálják és azonosítják a rule of law fogalmával (*pravljenie zakona*). Az utóbbi orosz kifejezést teszik idézőjelbe, jelezve, hogy ez az angol műszó fordítása.

[15] Az „alacsonyabb szintű jogalkotás" címszó alatt megjelenő igazgatási szabályozás jogellenességének egyik összetevője e jogszabályok titkossága volt. Kihirdetésre nem kerültek, helyette az érdekelt szerveknek és hivatalnokoknak közvetlenül küldték meg ezeket. Ma már az ilyen gyakorlat a jogállamiság követelményeibe ütközőnek bélyegzett, elvetett módszer, s alkotmányjogi tény, hogy semmilyen ki nem hirdetett jogszabálynak nem lehet jogi hatálya többé.

[16] Kurdjavcev és Lukaseva – lásd 14. sorszámú jegyzetnél 45. o.

[17] Kurdjavcev és Lukaseva i. m. 46. o.

[18] „Kakim dolzsno bity pravovoe goszudarsztvo". *Literaturnaja gazeta 1988. jún. 8. 11. o.*

[19] Egy fontos kivétel azért akadt, az ügyészi óvás intézménye, amelyet az államigazgatási aktusok törvényességével kapcsolatos általános felügyeleti jogkörük keretében nyújtották be az ügyészek, legalábbis az 50-es évek végétől. Az óvásokban gyakran hivatkoztak alkotmányos alapjogokra – konkrét jogszabályhely megjelölése nélkül.
Vö.: Glenn Morgan: The Protests and Representations Lodged by the Soviet Procuracy Against the Legality of Governmental Enactment 1937–1964; Boim–Morgan–Rudzinsky: *Legal Controls in the Soviet Union.* 1966 – 166. és u. k. o. (135., 151., 190., 225. és más esetek).

[20] 1989 előtt az 1977-es Alkotmány az Unió Legfelsőbb Szovjetének Elnökségét jogosította, hogy alkotmányossági felügyeletet gyakoroljon minden összszövetségi, köztársasági legfelsőbb szovjet, illetve minisztertanács által alkotott jogszabály felett. Az 1936-os Alkotmány is ilyen megoldást tartalmazott. Ennek ellenére e jogkört, hatályban létének több mint 50 éve alatt, úgyszólván sohasem gyakorolták. Az 1989-es alkotmánymódosítás az Unió Legfelsőbb Szovjetje és más szervek által alkotott törvények és rendeletek alkotmányossági felülvizsgálatát az újonnan felállított Alkotmányos Ellenőrző Bizottságra bízta, kivéve hatásköre alól – az ugyancsak akkor létrehozott – Népi Küldöttek Kongresszusának határozatait. A Bizottság nem bírósági típusú szerv, konkrét ügyekben döntési jogköre nincs.

[21] James Kent: *Commentaries on American Law.* 1826. 12. Ed. by O. W. Holmes Jr. 1873. 1. Vol. 1. o.
Kent négykötetes munkáját a következő megállapítással indítja: „Mikoron az Egyesült Államok megszűnt a brit birodalom része lenni s egy független nemzet karakterét öltötte magára, olyan jogrendszert kívántak létrehozni, mint amilyent közjogként az európai civilizált nemzetek alakítottak ki egymásközti viszonyukban, s amelynek szabályai az ésszerűségből, az erkölcsiségből és a szokásokból táplálkoznak." Kent itt arra utal – ha nem is mondja ki határozottan – hogy a nemzetközi közjog is egyik forrása az Államok belső jogrendszerének, s hogy az állam ebben a viszonyrendszerben alárendelt szerepet játszik.

[22] A Tervezet a Szovjetszkaja Rosszija lapban lett közölve 1990. november 4-én (1-8. o.) a következő címmel „Az Orosz Föderáció Alkotmánya: mely az OSZSZSZK Alkotmányos Bizottságának döntése alapján kerül közlésre". Ugyanebben a számban egy alternatív változat is közlésre került. („Az OSZSZKK Alkotmánytervezete – melyet az Oroszország Kommunistái elnevezésű népképviselőcsoport kezdeményezőbizottsága készített"). E második tervezetet ez a kézirat nem tárgyalja.

[23] Vö. Eugen Rosenstock-Huessy: *Out of Revolution: The Autobiography of Western Man.* 1938. 416. o. Rosenstock-Huessy a német kultúrfilozófiai irányzatok keletkezésének magyarázatát a francia 1789 gondolatiságára, s különösen az európai civilizációk szabad és egyenlő testvériségének eszméjére adott sajátos német válaszban véli felfedezni.

[24] Vö. Gardels: An Interview with Czeslaw Milosz. *New York Review of Books.* - 1986. febr. 27. 34. o.

[25] Vö. H. J. Berman: *Justice in the USSR.* 1963 275-282. o.

[26] A Tervezet egyetlen összefüggésben használja a „lelkiismeret" szót, amikor úgy rendelkezik, hogy „a bírák függetlenek és kizárólag a törvények (zakon) és a lelkiismeret szabályai szerint ítélkeznek". A korábbi változat tovább ment ennél, midőn a „lelkiismeret" szó elé birtokos jelzőt helyezett, így egy sokkal inkább szubjektív értelmezést sugallt.

[27] Vö. a 25. sorszámú jegyzet – 12. o.

[28] Vö. H. J. Berman: *Toward an Integrative Jurisprudence: Politics, Morality, History.* California Law Rewiew Vol. 6 (1988) 779. és u. k. o.

Rezime

Vladavina prava i pravna država (Rechtsstaat)
Sa posebnim osvrtom na razvoj u Sovjetskom Savezu

Članak ispituje teorijske implikacije izraza „vladavina prava" i „pravna država" u kontekstu njihove istorijske osnove. Potom ispituje kako se ove koncepcije održavaju u najnovijoj sovjetskoj pravnoj misli i u nacrtu Ustava Ruske Federativne Republike koji je odobrio komitet Vrhovnog sovjeta RSFSR, novembra 1990. g. Nakon analize i istorijskih komparacija, autor dolazi do zaključka, da – imajući u vidu nedovoljno razvijenu pravnu kulturu – vreme još nije zrelo za ustavnu proklamaciju vladavine prava u Sovjetskom Savezu.

Summary

The Rule of Law and the Law-Based State (Rechtsstaat)
With Special Reference to Developments in the Soviet Union

The article explores the theoretical implications of the expressions „rules of law" and „law-based state" in the context of their historical origins. It also examines the ways in which both concepts are reflected in recent Soviet legal thought and in the draft Constitution of the Russian Federation approved by a committee of the RSFSR Supreme Soviet in November 1990. After an analysis and historical comparisons, the author comes to the conclusion that in the light of the lack of a sufficiently developed legal culture the time is not yet ripe in the Soviet Union for constitutional proclamations of the rule of law.

Original scientific paper

Sajó András

ELVESZETT ALKOTMÁNY – ELMARADT FORRADALOM

I.

Nem volt forradalom. Nem is akarta senki. Még akik gyökeres változásért kerültek nyilvántartásba, azok se engedhették meg maguknak, mivel a forradalmat kisajátították „amazok". A forradalmiság 1989 végén rosszabbul hangzott, mint az 1815–ös francia restauráció idején. Mindenki – a már nem nagyon kormányzó állampárttól a már nem is olyan nagyon ellenzéki disszidensekig és morcos morgolódókig – rendszerváltást ígért. Lett is változás. Most töprenghetünk, meddig terjed a rendszer, s ha megszűnt, az a más, ami lenni látszik, rendszer–e, ha van benne rendszer.

Ne idealizáljuk a forradalmat! A forradalom itt mindenkiben a vért idézi fel; inkább lemondtunk róla. Lemondtunk a csendes forradalomról is: bár hallgatólag. Így aztán – beleegyezés hiányára hivatkozva – lehet a megvívott forradalom asztaláról mazsolázni. A föld, melyet nem akart forradalmasítani senki, ha elveszik, és „visszaadják" forradalmi tettnek számít – vagy forradalomra vezet. Visszaadandó föld, kis nyereségek – úgy látszik, erre vezet a jogállam útja és nem az alkotmányos alkotmány felé.

Sajnálkozunk. Ennyire telik. Pedig még a legharcosabb forradalomból is a múlt intézményei kerülnek ki győztesen: az amerikai forradalom megőrizte a common law–t a parlamenti szervezet ellenében, az amerikai polgárháború sajátos tetszhalottként konzerválta a Délt, melyet nemcsak legyőzni, de a jenki szellemmel megszüntetni is hivatott lett volna. A francia forradalom kiteljesítette XIV. Lajos (Richelieu) centralizációját, melyet a monarchiák képtelenek voltak minden igyekezetük ellenére megvalósítani. Lenin a cári prokuraturát és ohranát forradalmasította.

Akkor hát minek hiányolni a forradalmat; minek játszani vele egy új évezred küszöbén? Az állásvesztéseket és bizonytalanságot már így is vannak, akik sokallják; van nyilvánosság, olykor szabadossággal beérő szabadság, lesz jogállam. A bökkenő csak az, hogy állás kell, sok–sok állás; ez a legolcsóbb nem forradalmi jóvátétel. Ennyi új álláshoz meg éppen a régi rendszer fenntartása a legegyszerűbb. Alkotmány pedig nem lesz. Ami lesz, az később szárnyal; Koronája leend ez minden korábbi műnek: egy darab a Minerva baglyának óráján, setétségben. Egy darab tisztességes árkus

papír, amilyen olvasható A–tól Z–ig majd minden országban. Egy szép palack; amiből elszállt a szellem. Amiben sosem volt. Alkotmány alkotmányosság nélkül. Egy szép nyeregtető – (nem piros!) – a mi muskátlis ablakú házunkon. Nem alap! – felépítmény. Ékkő. Korona. Tisztelet tárgya, nem kiinduló elvek rendszere. Amerre a törvényhozás szeszélye elkanyargott, arról rajzolt térkép. (Lesz benne Kogutowicz Manó álmából is elég. De hagyjuk a tartalmat: ami hiányzik: az az elvszerűség. Nem a merev, céltűző elveké (bár az is, ha az ember méltóságáról és szabadságáról van szó: az alkotmány méltónak és szabadnak kell lássa és láttassa az embert). Hanem amit komolyan lehet venni, amiről egymás tiszteletét meghagyó viták folytathatók. Az alkotmányban – vagy hiányában – a fődolog az elvszerűség. Enélkül nincs váltás, se változtatás. Az uralkodó elképzelés szerint azonban az alkotmányt a dolgok végére is hagyhatjuk: Zucker bleibt zu letzt – mondta dédnagyapa. Sztálin a maga jövőképrajzoló alkotmányával megkoronázta 1936–ban, amit addig alkotott. Jeffersonék viszont kijelölték azt, ami nélkül *nincs* jövő. A francia nemzetgyűlés és a Konvent: detto (még ha életbe nem is lépett abból sok). Spanyolországban 1977–ben bizonytalan helyzetben ült össze Cortez, de felismerve, hogy itt bizony demokratikus rendszerre van esély, a lehetőséget alkotmányban ragadta meg. Az NSZK államiságát igazából a Grundgesetz adta meg; Olaszország a fasizmus és a királyság jelképezte rendszerrel szakított az alkotmánnyal. Magyaréknál ráér az Alkotmány: mi apró szakításokal vélünk távolodhatni gyűlölt kedvesünktől, a tegnaptól. Itt nem volt forradalom és nem is akarnak forradalmat. Ha mégis alkotmányos alkotmányunk lenne, az forradalmat eredményezhet (olyat, amiből senkinek baja nem származik). Talán épp ezt nem akarják. Maradjon régiben a bús magyar élet.

II.

Az alkotmányosságot lenne hivatott pótolni – a térség hagyományaival összhangban – a porosz mintára értelmezett jogállamiság. A hatóságok iránti jogos bizalmatlanság, mely mindenekelőtt abból származik, hogy nincs erő, mely az új szerzők érthető mohóságát fékezhetné, a törvényt állítaná őrként oda is, ahol a szakmai előírásoknak, a becsületeknek vagy a kölcsönös egymásra utaltságnak kellene érvényesülnie. A különféle politikai irányzatokhoz tartozó vezetők a hatalomváltást közvetlenül megelőző időszakban nagy jelentőséget tulajdonítottak a jogállamiságnak. Bár igen felületes módon – sokan hajlamosak *jogi* viszonyokként értelmezni az új társadalmakat. Elvégre akkor egy tollvonással átalakíthatók a meglevő társadalmi viszonyok. És a tollak percegnek. A rendszerváltás előtt azt ígérték a kapuzárás–pánikkal küzdő elitek, hogy a szocialista társadalmakat független törvények által kormányzott társadalmakká teszik. A hatalom megszerzése után a társadalmat törvények gyámsága alá is helyezték, csakhogy ezeket a törvényeket saját szájuk íze szerint formálják. Az átalakulás társadalmi problémáit a kelet– és közép–kelet–európai országokban

alkotmányos problémaként kezelik. Szinte komikusnak tűnik ez, ha meggondoljuk, hogy a modern alkotmányosságnak aligha megfelelő alkotmányok árnyékában zajlanak az alkotmányos csatározások. Miért ez a felületes eljogiasulás? A kelet–európai vezetők – szinte pártállástól függetlenül – úgy vélik, hogy közép–európaivá kell válniuk. A közép–európaiság valamiféle misztikus Európa általi elfogadást vagy abba beilleszkedést jelent. Ez a törekvés érvényes azokra is, akik a nemzeti sajátságok elsődlegességét hangsúlyozzák; ők alighanem úgy vélik, hogy Európának „úgy kell szeretnie bennünket, amint és amilyenek vagyunk".

Az átalakulási folyamatok kezdetén a jogállamiság és a törvény uralma – a hagyományos ellenzéki törekvésekkel összhangban – az emberi jogok védelmét jelentette a mindenható államhatalommal szemben. Ennek részeként fogalmazódott meg a szabad piacgazdaság követelménye is, amelyet kezdettől fogva tompítottak szociális jellegű megfontolások. Érthető, ha egy számottevő változtatás igénye a korábbi egyszerű tagadásaként jelentkezik. Vitathatatlan, hogy a pártállamok uralma alatt a társadalmat mindenekelőtt az állam nyomta el. Ezt korlátozhatják jogszabályokkal, de ha a nemzeti jövedelem döntő részét az állami szektor határozza meg, és ez az állami szektor függ a kormányzattól, úgy a kormányzat túlhatalma automatikusan biztosított. Az érdemi átalakuláshoz tehát arra lett volna, illetve arra lesz szükség, hogy az állam túlhatalmát biztosító kormányzat és bürokrácia hatalmát korlátozzák. Ez lenne az a sajátos alkotmányos, bár rövid távú követelmény, amelyet a szokásos európai alkotmányok nem tartalmaznak és értelemszerűen nem is kellett, hogy tartalmazzanak, hiszen egy más társadalmi dominancia–rendszerrel szemben kellett védelmet nyújtaniuk. Más szóval, ahol az egymástól független magántulajdonok viszonylag független hatalmak egymást ellensúlyozó rendszerét képesek kialakítani, ott a tulajdonnal kapcsolatban a legfontosabb rendelkezés a kisajátítás tilalma. Ott azonban, ahol a tulajdon döntő része kisajátított, ott a tulajdon alkotmányos védelme és a hatalom tulajdoni korlátozása – a tulajdon hatalmi korlátozásával szemben – csak az állami tulajdon alkotmányos korlátozásával, társadalmi kisajátításának kötelező tételével képzelhető el. A jelek szerint az elnyújtott privatizációs folyamat során ez a fajta alkotmányosság el fog sikkadni. Mi több, az államnak – értsd bürokráciájának – létérdeke, hogy fennmaradjon létalapja. Az alkotmány tehát éppen ennek a bürokráciának a viszonylag változatlan hatalmi privilégiumait fogja biztosítani, oly módon azonban, hogy ez a hatalom a későbbiekben alkotmányosan, jogállami alapon már nem gyakorolható egyes személyekkel szembeni önkényes formában. Meddig tart a flört a jogállamisággal? Vannak veszélyes viszonyok, ahol a furcsa pár mindkét tagjának érdeke, hogy egymást hírbe hozzák. Az új vezetések hamar megtanulják a régi igazságot: „a törvényesség megöl bennünket". A jogállam a magánszféra ékköve lesz: de *mi* határozzuk meg, meddig terjed a magánszféra. A magyar óhajára a parlament nemrég módosította a privatizációkkal kapcsolatos törvényt és az illetékes kormányszerv magánügyletek érvényességére vonatkozó határozatokra nézve kizárta a

bírósági utat. „Ne akarjanak kedvében járni „Európának", hanem menjenek tovább abban az irányban, hogy fokozzák az állam beavatkozását a „magánjogi viszonyokba"; a „polgári ügyekbe" – hangzik a tanács illetékes helyről. (Mert nem holmi „vidéki" képviselő provinciális agyából pattant elő e gondolat. Maga a nagy Vlagyimir Iljics intette eképp Kurszkij igazságügyi népbiztost, 1922. január 28-án. Tessék eldönteni ezek után, hogy a bolsevizmus csak a kelet–európaiság folytatása más eszközökkel vagy pedig, hogy Lenin, szellemét őrzi demokratizált államunk.)

A dagadt moloch–államot ezúttal nem sikerül lefogyasztani az alkotmányosság forradalmi (vagy ellenforradalmi? – dehát az is csak revolució!) eszközével. Marad az alkotmányosság helyett a térségben szokásos, *status quo*t őrző jogi formalizmus, amely némely szocialista közép–európai országtól sem volt idegen. Szocialista törvényességnek nevezték e kis szörnypofát. Elvégre ahhoz, hogy a rendszer bürokratikus uralomként működhessen, a központi uralomnak jogszabályi formában kellett érvényesülnie, még akkor is, ha ez csak a felszíni viszonyokra vonatkozott, és a mélyebb uralmi viszonyok alakításában egy, a formális jogot sértő második normarendszer működött. Itt a döntések talán kevésbé kiszámíthatóak, mindenesetre jóval kevésbé formalizáltak voltak. A hivatalosan hirdetett szocialista... törvényességgel szemben a nomenklatúra telefonutasításainak rendszere jellemzi ezt. A szocialista jogrendszer formális fejletlensége természetesen nemcsak a jogszabályok hézagos szövegének, a szinte példátlan méretű diszkrécionalitásnak a következménye. Hiányoztak azok a szereplők, akik a jognak értelmet és méltóságot kölcsönözhettek volna. A bíróság másodlagos szerepet játszott, esetenként a brutális elnyomás eszközévé vált. Az ügyvédség, a jogtanácsosok függetlensége sem állja ki a királyvíz próbáját. Árulkodó a magyar ügyvédi törvény(erejű rendelet!) szövege, mely az ügyvéd kötelességévé teszi a fennálló rend védelmét. Az ügyvédek lojalitásukért a numerus clausus privilégiumát kapták cserébe.

Amikor a szocialista államok reformkommunistái hatalmuk korlátozása vagy részleges megosztása felől kezdtek gondolkodni, technikai értelemben hirtelen legalistává váltak. A legalizmus a kommunisták jó szándékának legfőbb bizonyítékává lépett elő. Gyakran hangoztatták, hogy a modernizált jogrendszer, amely megtartja az alkotmányosság alapelveit, és amely kiszámítható jogrendszert kínál a gazdasági vállakozás számára, lehetővé és hihetővé tesz reformot és reformálót, belföldön és a külföldi befektetők szemében egyaránt. Az új szocialista vezető elitek abban reménykedtek, hogy az alkotmányossá tett rendszer előtt elfogadhatóvá válik, így a rendszer haszonélvezői továbbra is megőrizhetik hatalmukat. Innentől szaporán követték egymást a félreértések. A reformkommunisták legalista elképzelései találkoztak az ellenzék követeléseivel. A kemény ellenzék technikai okokból mindenkor éppen az emberi jogok pozitiválása és egy szilárd jogrendszer pozitivista kiépítése mellett szállt síkra.

Hogy azután a legalizmust mennyire gondolták komolyan, illetve, hogy valóban tisztában voltak–e ezek a szereplők azzal, hogy mit jelent a

jogrendszer teljes kiépülése a diszkrécionalitás és a nyílt privilégiumok visszaszorítása szempontjából, az más kérdés. A jelenlegi jogváltoztatás a közép–kelet–európai térség országaiban – mivel forradalom híján lehetőségei keretei közt marad – kissé kiábrándító. Nem elég, ha új szakaszok kerülnek a törvénybe, nem lehet megelégedni azzal, ha tehetetlenségből csak kevesen szegik meg ezeket. Meg kellene tanulni a jog komolyan vételét. A leglátványosabb hiányosságok ebből a szempontból a Szovjetunióban mutatkoznak, ahol évek óta hallani a jogállam követelését, ám a büntetőtörvénykönyvet és a büntetőjárást mind a mai napig nem sikerült olyan fogalmi rendszerré kovácsolni, amely megfelelne a minimálisan elvárható követelményeknek. A gorbacsovi jogi reform széttörte a hagyományos, de természetesen kevéssé hatékony működő jogi és társadalmi hálózatot, beleértve a kialakult illegális normarendszert, de nem volt képes arra, hogy ezt egy hatékony jogállami működéssel helyettesítse. Lengyelországban és Magyarországon a közjog alapintézményeiben látványos változásra került sor, s ez elvezetett a demokráciához is, ha megfelelő demokrácia–definíciót találunk. Magyarországon szabad választások útján a többség érvényesítheti akaratát – már ha van neki. De alapvetően nem nőtt az alkotmányosság tisztelete, s ha csökkent is az emberi szabadságot sértő önkény, ez még nem a jog uralma. Pedig a kommunista rendszerek összeomlása után nem hagyott alább a jogállam és a formalizált legalizmus iránti érdeklődés. A többé–kevésbé forradalminak elkönyvelt változások után mindenki a „nyugati" típusú liberális–formális megoldásokon nyugvó alkotmányos jogrendszer azonnali kiépítését ígérte. Csakhogy a jogrendszernek ez a fajta átalakítása nem elsődleges legitimáló fontosságú a kormányzatok számára, hiszen az antikommunizmus, a vallás, a nacionalizmus és bizonyos fogyasztói attitűdök kielégítése sokkal fontosabb. E megfontolások számottevő hatással vannak a jogrendszer átalakítására is.

Úgy tűnik, hogy a jogállam megteremtését mindenekelőtt a korábbi rendszer tagadásaként gondolják el. Ebből a szempontból a közép–kelet–európai átalakulási folyamat a forradalmi jogváltozás általános mintáját követi. A fennálló megváltoztatása azonban bizonyos választásra kényszerít, hiszen a múltat sokféleképpen lehet tagadni, márcsak azért is, mert a múltat többféleképp lehet értelmezni. A választásokat részben a rendelkezésre álló nyugati jogállam–minták határozzák meg, amelyeket azonban esetenként kevéssé ismernek, félreértenek, máskor meg a minta túlságosan bonyolult, helyi igényekhez kapcsolódik, ezért aztán nehezen adaptálható. Sokan az idegen modellek helyett a kommunista hatalom átvétele előtti megoldásokat ajánlgatják. Itt nincsenek nyelvi akadályok és az idősebb generációk számára (akik Magyarországon meglepően jelentős szerepet játszanak) a tapasztaltság előnyét nyújthatják. A nacionalistára izzított légkörben az „igazi nemzeti" megoldások különösen vonzók. A baj csak az, hogy ezek a nemzeti megoldások már a maguk idején is gyakran korszerűtlenek voltak, és 50–60 évvel ezelőtt sem elégítették ki a demokrácia elemi követelményeit. Márpedig ezek a formálódó jogállamok

európai értelemben akarnak jogállamá válni; legalábbis így hirdetik magukat. Ami fontosabb: gazdasági és politikai okokból függenek Európától, és bizonyítaniuk kell európaiságukat. Hogy erre a különböző országok milyen mértékben lesznek hajlandók, az a pillanatnyilag áttekinthetetlen politikai erőviszonyok függvénye.

Annyi bizonyos, hogy a törvényhozás aktivitása valamennyi országban megerősödött a hatalmi struktúra változása után. A jogszabályok egy része a korábbi elnyomók privilégiumainak felszámolására irányul. Ha a pártok esetenként nagyvonalú költségvetési finanszírozását figyelembe vesszük, akkor hozzátehetjük, hogy egyúttal az új politikai erők privilegizálása is megindult. (Ahol a pártpolitikai szerkezet kialakítása kevésbé felel meg az uralkodó elit érdekeinek, mint Lengyelországban, ott ez a folyamat is kevésbé nyilvánvaló.) Ha az új uralkodó osztályok és hatalmi elitek meg tudják győzni a lakosságot arról, hogy számukra hasznos jogosultságokat kínálnak, akkor legitimitásuk nőni fog. Ez azonban nem könnyű dolog a gazdasági nehézségek közepette. A nehézségek türelmetlenek; így születnek ideiglenesnek szánt jogkorlátozások, diszkrecionális joggyakorlást engedő szabályok. Másrészt a mindennapi élet szintjén kialakítandó jogállamisághoz hozzátartozik a jog formalizmusa is, ami sosem különösebben népszerű. Népszerűségre törő politikai erők, elsősorban populista csoportok azon a címen fogják támadni a formalizmust, hogy ez csak a korábbi rendszer haszonélvezőinek helyzetét, a status quo ante megőrzését szolgálja. A régióban mindig túlzó befolyással rendelkezett a hevület politikája. A nacionalizmus, a bigottság intoleránsak a jog és az alkotmányosság kínálta „pártatlan" formális kritériumokkal szemben. Mindezt kiegészíti a többségi zsarnokság nem lebecsülhető veszélye. A jogállami elszántság persze hátrányos eredményekkel dicsekedhet a büntetőjog és büntetőeljárás területén. A politikai bűncselekmények újraszabályozásával a polgári szabadságjogokat dektriminalizálták és – legalábbis formailag – biztosítani próbálják a bűntetőeljáráshoz szükséges minimális szabadságjogokat. Az állampolgári szabadságok területén alapvető a fordulat, még akkor is, hogyha az állampolgári jogok garanciái nem tűnnek kellően kimunkáltnak. Sokkal könnyebb valamit felszámolni és megszüntetni, az elnyomást is beleértve, mint hatékony biztosítékokat teremteni és előmozdítani a szabadságjogokat. Ehhez ugyanis már nem pusztán a formális jogba öntés, a legalizmus szükséges, hanem az, hogy a liberális elveket követő, vagy legalábbis elvszerű döntések adják meg a jogrendszer vázát.

A térség országaiban az alkotmányozás járványa tombol: vajon alkotmányossághoz jutnak–e így? Érdekes tanulságokkal szolgál ebből a szempontból a magyar alkotmánymódosítások története 1988 óta. 1988 közepén a kommunista párt elhatározta, hogy módosítják az alkotmányt, alapfokú jogállamisággal kínálva meg a lakosságot, megőrizve egyúttal a kommunista párt dominanciáját. A Szovjetunió csökkenő befolyása és a belső gazdasági nehézségek hatására ezt az alkotmányelőkészítő reformfolyamatot félretette az a megállapodás, amely a kormányzó és az

ellenzéki pártok közötti hosszas megbeszélés után született. Az 1989. október 18–i alkotmány(„módosítás"), akárcsak valamivel korábban a lengyel alkotmánymódosítás, megnyitotta az utat az alkotmányos fejlődés felé, hiszen megszüntette a kommunista párt privilegizált helyzetét, biztosította a szabad választásokat (a kísérő törvényekkel együtt), garantálta az alapvető politikai és emberi jogokat, és elvileg – bár technikailag igen tökéletlenül – a hatalmi ágak elválasztására épült. Az új alkotmányt, alig néhány órai vita után módosításként hirdették ki, annak ellenére, hogy a szöveg 95%–a új volt. (A megmaradó szakaszok például: „Magyarország fővárosa Budapest".) Ahhoz ugyanis, hogy új alkotmányt fogadjanak el, népszavazásra lett volna szükség, míg a módosításhoz elegendő a kétharmados többség. Az alkotmány szerint alapjogokra vonatkozó törvény kétharmados többséggel hozható. Az alkotmányos elveket a minősített többség gondolata szorítja ki. A minőség forradalma helyébe a mennyiség uralma lép. Ez érthető volt 1989–ben, mivel a magát még gyengének hivő ellenzék így remélt biztosítékokat szerezni, ám hosszú távon a mennyiségi szemlélet megfojthatja az alkotmányossághoz szükséges elviséget. Az 1989 októberében hozott alkotmányt nem egészen 9 hónap alatt legalább 10 alkalommal módosították, egyes szakaszokat többször is. Arról, hogy közvetlenül válasszanak köztársasági elnököt, két ízben is tartottak népszavazást, ami ugyan törvénysértő, de az alkotmánybíróság politikailag befolyásolt döntése miatt ez lehetővés vált. (Más kérdés, hogy az alkotmánybíróság ezen döntése utóbb annak a pártnak vált kényelmetlenné, amelynek eredetileg érdekeit szolgálta.) Ez a fajta szűk látókörű jogértelmezés azonban éppen eléggé jelzi a nem elvszerű döntés politikai hátrányait is, nem beszélve arról, hogy mennyire hátrányos ez az alkotmányosság kialakítása szempontjából. Talán még jellemzőbb a jogfelfogásra az alábbi epizód: Miután az alkotmánybíróság alkotmánysértőnek találta a választójogi törvény azon rendelkezését, mely a külföldön tartózkodó magyarokat kizárta a szavazásra jogosultak köréből, az Országgyűlés és a politikai vezetés reakciója erre az volt, hogy – módosították az alkotmányt. Hasonlóan súlyos veszélyt jelent a jogállam kialakítása szempontjából a törvényhozásban uralkodó utilitarista, tisztán következmény–orientált felfogás. A törvényeket kizárólag következményi oldalról mérlegelik, és nem törődnek azzal, hogy e következmények milyen elveknek felelnek meg, vagy milyen elvek megsértésével járnak a pillanatnyilag óhajtott eredmények. Még a szabad választások előtt hozta meg az Országgyűlés a sajtószabadságot intézményesítő törvényt, amely egyébként nem tett egyebet, mint megerősítette a kialakult állapotot, azt, hogy a kormány lemondott sajtórendészeti hatalma jó részéről. E törvény vitája során a jogállamiságnak elkötelezett igazságügyminiszter kétségbeesett ellenállását figyelmen kívül hagyva a parlament elsöprő lelkesedéssel iktatott törvénybe egy módosítást, mely szerint a közerkölcsöt sértő sajtóközleményekért az állam részére kell az újságírónak bírságot fizetnie.

De ha az időzavar és a tapasztalatlanság múltával talán javul is a jogalkotás helyzete, mit várhatunk a jogállamiságot biztosító közszellem és a jogot

alkalmazók szellemisége terén? Egyes országokban sor került ugyan az igazságszolgáltatási apparátus bizonyos önkéntes megtisztítására (Az NDK-ban pl. a bírák 10–15%-át küldték nyugdíjba), de Magyarországon ilyesmire csak kivételesen került sor. Mi több, a meglevő bírói, ügyészi és ügyvédi létszám teljesen elégtelennek tűnik, függetlenül attól, hogy ezek az emberek milyen szellemben képesek dolgozni. A magyar megyei bíróságok elnökei teljesen természetesnek és a bírói függetlenséggel összeférhetőnek tekintik azt, ha folyó ügyekben fiatal bírákkal a döntéshozatal előtt a „súlyos tévedések kiküszöbölésére" előzetesen „konzultálnak". A rosszul fizetett, kevéssé megbecsült apparátus – ez természetesen nem az ügyvédekre vonatkozik – merev, bürokratikus jogalkalmazásra szocializálódott, ami legfeljebb akkor előnyös, ha egy jogállami értékeket mereven közvetítő jogrendszer szolgálatába állítják. Ez azonban valószínűleg nem eléggé alkotó erejű ahhoz, hogy megelőzze vagy leküzdje a társadalmi átalakulás aligha kiszámítható problémáit. Különben ugyan miért épp a jogalkotás lenne az a hibamentes program, amelyet elég, ha ez a lélektelen, megfáradt és fantáziától félő gépezet mechanikusan alkalmaz.

Miközben azonban a jogalkalmazók erély- és erénytelensége fenyeget, mintegy ellensúlyként bizonyos igazságszolgáltató szervek a bírói aktivizmus hibájába esnek. A magyar alkotmánybíróságnak egyenesen törvényadta joga, hogy maga is kezdeményezze eljárásait, s ezzel a jogával rögtön első ügyei egyikében élt is. Morgás és dohogás: mire való? (Túl a ius murmurandi joggyakorlatán?) A forradalom örvendetes elmaradtával lehet-e többet várni? Legyünk kényelmesek, elégedjünk meg annak kijelentésével, ezt majd a jövő dönti el. Ennyi optimizmusra még a pretendált éleslátás is jogosít. De hogy mégse az intellektuális restség győzzön mindenen – ha már a gyakorlaton diadalmaskodni látszik is, emlékeztessünk legalább arra, amit a jövőtől várunk. Foglaljuk össze azt a néhány közhelyet, amivel a nyugati alkotmányosság megkínálna bennünket, ha hagynánk, is ha hagyhatnánk.

Mi következik hát az alkotmányosságból?

Demokratikus jogállam nem képzelhető el alkotmányosság nélkül. Egy működőképes társadalmi berendezkedés kialakításában aligha kerülhető el, hogy gyakorlati politikai megfontolások érvényesüljenek, senki sem kívánhatja azonban, hogy ezek az alkotmányosság alapjainak kialakítását veszélyeztessék.

Az alkotmányosság illetve az alkotmány kialakítása során mindig szem előtt kell tartsuk, hogy vannak az alkotmányosságnak általánosan elfogadott alapelvei, még ha az alkotmányos berendezkedések bizonyos fokig el is térnek egymástól. Az elvek érvényesítése mellett még kifejeződhetnek a jelenlegi hatalmi elképzelések vagy erőviszonyok, hiszen – úgy gondolom – e mai hatalmak is éppen az alkotmányos korlátozottságtól és nem a hatalomgyakorlás esetleges hatékonyságától, jólétnövelő sikereitől remélhetik tartós igazolásukat.

A következő elvek egyszerűek és maguktól adódnak. Mindössze az alábbiakat kell elfogadni:

1. Alkotmányos elrendezés esetén:

a) Az egyes hatalmi ágak egymást ellensúlyozzák, a polgárok szabadsága javára. A kiegyensúlyozottság nem egyetlen pillanatra, hanem az állami működés folyamatosságában értendő, mi több, alkotmányt csak abban a tudatban lehet létrehozni, hogy az a jövő generációk számára is szól, tehát ismeretlen érdekű lények számára is elfogadható.

Egy alkotmány óhatatlanul a múlt hibáinak kiküszöbölésére és a jelen gondjainak tompítására szolgál, ám sosem bizonyul sikeresnek, ha nem azzal a szándékkal fogalmazzák meg, hogy a jövő számára is irányadónak kell lennei, anélkül, hogy konkrétan meghatározná, milyen is legyen ez a jövő. Ami ugyanis az ismeretlen jövőben elfogadható, annak – bizonyos határok között – *semlegesnek kell maradnia.* Enélkül előíró jellege lesz, ami könnyen deklarációvá válik.

b) Érvényesül a népszuverenitás, anélkül, hogy az emberi jogokat sértené. A demokratikus törvényhozás központi szerepet kap,

c) mely hatékony kormányzást tesz lehetővé. Az állam kialakult társadalmi túlsúlya miatt azonban az állam szerepét fokozott jogállami ellenőrzésnek kell alávetni.

2. Az alapvető emberi illetve politikai jogokat elsőbbségben kell részesíteni. Elidegeníthetetlenségükben ezek az állami tevékenység abszolút korlátait jelentik. Ennek gyakorlati következménye pl., hogy bár egyfelől a kormányzat rendeletalkotási jogkörét határozottan biztosítani kell, az ezzel kapcsolatos felhatalmazások megszorítandók.

Ahol az említett alapjogok „gyengébbeket illetnek meg" (pl. kisebbségek), ott nemcsak az állam jogait kell korlátozni, hanem szükség van az állam kötelezettségeinek meghatározására is.

A fentiek érvényesítése az alkotmány *komolyan vételével* valósul meg. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy:

3. Egy alkotmánynak elsődlegesen nem felhatalmazásokból, hanem tartalmilag értelmezhető elvi tételekből kell állnia. A felhatalmazások értelmét procedurális szabályok adják. Nem elegendő, hogy az alkotmány alapkérdések meghatározásmódjára utaljon, hanem a szabályozás alapelveit is tartalmaznia kell. A meghatározott elvek érvényesítéséhez független testületre van szükség.

4. Az alkotmánynak kellő szilárdságúnak kell lennie, még ha ez kényelmetlen is rövid távon.

E kézenfekvő és közismert elvek kiemelését az elmúlt két év alkotmányozási kísérletei és a jelenlegi jogalkotásban máris kimutatható „félreértések" indokolják. Célszerű ezek némelyikét megnevezni, s azt is, miféle bajok származnak e hibás gyakorlatból.

1. Az alkotmány állandó módosítgatása. Ez tökéletesen lejáratja az alkotmány legitimitását, mind a politikusok és törvényhozók, mind a lakosság körében.

2. A „demokratikus" = nyugati megoldások ötletszerű átvétele. A modern jogállami berendezkedés lehetőségei nem korlátlanok, így az átvétel nemcsak hasznos, de elkerülhetetlen is. Ám az eddigiekben ez gyakran ötletszerűnek bizonyult. Egyáltalan nem vették figyelembe – legalábbis is megvalósult megoldások szintjén –, hogy egy adott ország alkotmányában az állam és a társadalom történetileg kialakult jellege mellett miféle hatalmi egyensúlyi berendezés része az adott – és elszigeteltségében átvett – külföldi megoldás. Minden megszorítás nélkül hivatkozni pl. az NSZK alaptörvényére, a parlament és a kormányzat ottani viszonyára félrevezető, mivel figyelmen kívül hagyja az NSZK szövetségi állam jellegét. Ott a szövetségi parlamenttel és kormánnyal szemben a tartományok részben elvonhatatlan jogai, hatásköre áll szemben, amit nálunk az egyébként nyilván erősítendő önkormányzat sem pótolhat.

3. Az elmúlt évtizedek a népszuverenitásnak egy Rousseau–ra visszanyúló, bár természetesen torzított elvét vették a magyar köztudatba, még az ellenzékibe is. Ez az egyszerűsítés a parlamenti felsőbbség egzaltálására vezetett. Ennek végzetes következménye az a leegyszerűsítés, mely a parlament totális felsőbbségét vallja, és amelyik annak felelősségét és hatalmát csak új választásokkal véli korlátozhatni. A kizárólag az új választásokban álló hatalmi korlát csak látszólag demokratikus, nélkülözi a hatalom tényleges megosztását, hiszen e felfogásban *minden* egyéb hatalom a homogén választással létrejött parlamenttől függ. Mindezt csak a nehézkes népszavazás ellensúlyozhatná, hiányzik továbbá ebből a rendszerből a folyamatosság, a kiegyensúlyozottság az időben. Még a jellegzetesen kétpárti USA–ban is, ahol a kormányzás valóban váltóelvű, még itt is érvényesül ez a folyamatosság, éspedig a hivatali idők elcsúsztatásával. (A Kongresszus mandátumának időtartama nem esik egybe az elnökével, a bírákat életfogytiglanra nevezik ki a Legfelsőbb Bíróságra.)

A jelenlegi tendenciák folytatódása esetén olyan helyzet alakul ki, amelyben az ország egy új parlament létrejöttekor négy évre aláveti magát egy többségi pártnak, de csak arra a pillanatra, míg az megválasztja a miniszterelnököt, s attól fogva e szinte felelősségre nem vonható pozícióból irányítódna az ország.[1]

Az alkotmányosság legmélyebb értelme talán az, hogy egy országot nem irányítanak. Legyen erőnk, hogy ezt megengedhessük magunknak. Legyen erőnk, hogy a törvények uralmában hihessünk, abban az uralomban, mely kegyetlen, közömbös és igazságtalan, de ami nélkül minden jóság és bölcsesség csak kegyetlenebb lehet.

Jegyzet

[1] A többségi párt is legfeljebb csak annyi korlátozásra képes, hogy a köztársasági elnök egyidejű megválasztásával egy másik emberét választja ki a rendkívüli helyzetek kezelésére. Hogy örvendetesen az ellenzékből került ki a köztársasági elnök, ami bizonyos egyensúlyt ígér, az olyan megoldás, mely

technikailag nem intézményesíthető az alkotmányban. Nem lehet kimondani az alkotmányban, hogy a mindenkori köztársasági elnököt „az ellenzék" jelöltjei közül kell választani, mivel nem lehet in abstracto meghatározni az ellenzéket. A koalíciók folytán ez a minőség változhat, és a hatalom összeolvad.

Rezime

Izgubljeni ustav i revolucija koja se nije dogodila

Autor počinje sa konstatacijom da je u Srednje–Istočnoj Evropi (i posebno u Mađarskoj) izostala revolucija. To je dovelo do složenog, fragmentovanog i kontradiktornog prelaznog perioda. Objašnjavajući ovaj prelazni period, esej posvećuje posebnu pažnju zahtevima i idealima koji se vezuju za pravnu državu – počevši od zaštite ljudskih prava protiv svemoćne države. Nadalje, autor predlaže listu principa i zahteva koji su pretpostavka ustavnosti u Srednje–Istočnoj Evropi.

Summary

The Lost Constitution and a Revolution Which Did Not Take Place

The author submits that an impending revolution in Central–Eastern Europe (and in Hungary, in particular) did not take place. This has brought about a rather complex and sometimes patchwork transition. Explaining this transition, the essay devotes a particular attention the evolution of demands and wishes tied to the ideal of law–based state – starting with the protection of human rights against the omnipotent state. Further on, the author suggests a list of principles and requirements needed to establish constitutionality in contemporary Central–Eastern Europe.

Original scientific paper

Várady Tibor

PÁRTATLANSÁG ÉS RÉSZREHAJLÁS NEMZETKÖZI VITÁK RENDEZÉSÉBEN

I.BEVEZETÉS – HÁROM RENDEZÉSI MÓD

Egy egyszerű (és leegyszerűsített) megállapítással indítanám ezt a szöveget. Nemzetközi vitákat – és általában vitákat – háromféle módon lehet rendezni. Ezek a hozzáállások, lehetőségek jelen vannak már az emberi közösségek kialakulásának kezdetén (esetleg már az előtt is) – és fennállnak ma is, a XXI. század küszöbén.

Az első módozat nem önálló vívmánya az emberi fajnak. Olyan megoldáskeresésről van szó, melynél aki megoldást keres, kizárólag önmagából indul ki: erőszakkal veszi el a vitatott zsákmányt, megöli a versengő hímet, politikai (esetleg üzleti) ellenfelet, csapatokat küld a más elveket valló ország ellen (különösen, ha az kisebb és gyengébb), bevonul a perlekedés tárgyát képező területre, lakásba, vagy barlangba. Amivel az emberiség ezt a hozzáállást megtoldja, az ötletdús racionalizáció, ürügyek hálózata és *ritualizáció*. A párbaj rituáléjának hátterében jelezve van már ugyan a közösségnek valamilyen hatásköre, de ez jószerével csak ornamentika és elfogadása annak, ami közösségi gondoskodás és szervezés nélkül is megtörténne. Az ilyen párbaj jogrendszereknek is intézményévé válik. Angliában például, 1819 elején a királyi bíróság még *helyesli* a párbajt mint az igazság megállapításának eszközét.[1] William Ashford vádjára, mely szerint Abraham Thornton megerőszakolta, majd kútba fojtotta a vádló húgát, Mary Ashfordot, Thornton párbajra hívással felelt. A bíróság azt volt hivatott eldönteni, vajon a vádlónak meg kell–e vívnia a vádlottal – ami által a párbaj kimenetelére lenne bízva az igazgság és a jog. Az ítélet hosszú, részletes. Azt mutatja, hogy a nyers erőszak által való igazságtétel raffinált jogi disztinkciók és vélelmek szövetébe lett ágyazva. Számos szerzőre hivatkoznak a bírák, sorra véve a kihívás elkerülésének lehetőségeit. Nem kötelez a kihívás, ha a vádló tizennégy évnél fiatalabb, vagy hetven évnél (egyes szerzők szerint hatvannál) idősebb, ha szent rend tagja, ha nő, ha nyomorék.Ezek a kibúvók nem segíthettek Ashfordon. Maradt lehetőségként az a szabály, mely szerint nem kötelező a „trial by battle", ha a vádnak sikerül felállítani a vétkesség „heves vélelmét" (violent presumption). A bírák azt tartották, hogy a vádló

előterjesztései után kételyek maradtak, és így Thorntonnak joga van rá, hogy megvívjon a vád képviselőjével. Az ítélkező bírák egyenként is határozottan helyezkedtek erre az álláspontra. Némi tartózkodást csak Lord Ellenborough véleményében látunk, aki szerint „Az általános jogszabály a bajvívás pártján van, és nekünk az a kötelességünk, hogy olyanként alkalmazzuk a jogot amilyen, nem amilyennek szeretnénk, hogy legyen. Bármilyen jogos fenntartások létezzenek is ezen eljárási móddal szemben, amíg ez a jog, a Bíróság mellette foglalhat csak állást".[2]

A párbaj alapján kinyilatkoztatott istenítélet tehát, amikor már nemigen volt követelménye az értelemnek és hitnek, követelménye maradt a jogrendnek (!). Csak ugyanez év (1819) végén születik Angliában törvény, mely – meglehetősen szemérmes és óvatos módon – álláspontot változtat. E törvény szerint: „Bajvívás általi tárgyalás (trial by battle) használatra nem alkalmas; és célszerű lenne teljes megszüntetése".[3]

A második hozzáállás nem korábbi keletű mint az emberi faj (sem mint az emberi társadalom) – de megelőzi a jogot. A vitákat, perceket eldönthetik *egyezséggel* maguk a perlekedők, a közvetlen résztvevők. E módozat feltételezi – a zsákmány akarásán túl – az egyéb érdekek tudatosítását. Akik tárgyalnak, egyezséget keresnek, ismerik a hosszabb időtartamú (viszonylagos) béke előnyeit. Tárgyalásokat serkent az agresszió növekvő társadalmi ára is.

A harmadik módozat lényege az, hogy a megoldást egy *harmadik személyre* bízzuk. Ez az a hozzáállás, amely a legszorosabban kapcsolódik a joghoz, és amelyet a leginkább alakított és jelölt meg a jog. Létezett a jog kialakulása előtt is harmadik személy által történő döntéshozatal – különösen ha azt tartjuk, hogy a jog megjelenése az állam megjelenéséhez fűződik. Kétségtelen azonban, hogy ez a megoldás csak jogrendszereken belül vált igazán kulcsfontosságú tényezővé. A harmadik személy(ek) (falu öregjei, papok, uralkodók, bölcsek, választott bírák, bírók) illetékessége egy létesítményt feltételez, melyben valamiképpen elrendeződtek a hatalom és tekintély gravitációs vonalai.

Egy stabilabb államrenden belül az első módozatnak nincsen legitimitása (kivéve a jogos önvédelem igen szűk területét); és ami még fontosabb, aránylag hatásosan meg is van akadályozva. A második és a harmadik módozat elismerést élveznek – és a harmadik módozat rendelkezésre áll minden alkalommal, amikor nem hoznak eredményt a tárgyalások és megegyezési kísérletek. A társadalom rendszerbe foglalja a viták rendezésének módozatait, és e rendszer hatékonyságáért felelősséget vállal. Ez azt jelenti, hogy a harmadik opció (harmadik személy által való döntéshozatal) elvben minden esetre kiterjed, és a mechanizmust *egy fél* is beindíthatja. *Déni de justice* nem fér össze egy jól megszervezett igazságszolgáltatással. Már a Magna Charta–ban, (1215) az uralkodó, János angol király megígéri: „To no man will I sell, to nem deny Justice or right" (senkinek sem fogok árulni, és senkitől sem fogok megtagadni igazságot vagy jogot).

Érdekes, hogy az európai kultúra talaján felnőtt jogrendszerekben tulajdonképpen csak a harmadik módozat vált igazán kidolgozott intézménnyé. Ezzel ellentétben, Kínában és Japánban például, a tárgyalás, békítés (konciliáció) kerülnek az érdeklődés középpontjába; és nem a felek ihletére lesznek csupán bízva, hanem mint türelmesen épített társadalmi technika mutatkoznak, mint kidolgozott keretekbe ágyazott folyamat. A második módozat és az azzal rokon eljárások vitalitását és eredményességét a Távol–Keleten lenyűgöző adatok mutatják ma is. Ismeretes, hogy – európai és amerikai kollégáikkal ellentétben – milyen ritkán (és milyen nehezen) fordulnak bírósághoz japán vagy kínai üzletemberek. Ren Jianxin, a Kínai NK Legfelsőbb Bíróságának alelnöke írásának adatai szerint, az 1984 és 1986 közti hároméves periódusban 58 052 gazdasági szerződéssel kapcsolatos vita végződött békítés nyomán egyezséggel – és ez a viták 88 százaléka!. Kínában ma 950 000 „viták rendezésében közvetítő bizottság" tevékenykedik, 6 000 000 „közvetítővel": ezek 1986–ban 7 370 000 esetben vezették a peres feleket egyezségig![4]

A nemzetközi kapcsolatok és külföldi elemmel rendelkező jogviszonyok területén a viták rendezésének három módozata még nyílt versenyben áll, relatív értékeik még nem kristályosodtak ki. Nem létezik hatalom vagy autoritás, mely olyan belső következetességgel bíró rendszert tudna kialakítani, melyben egyes módszerek, hozzáállások helye és hordereje előre meg lenne határozva. Az adott helyzetben nem léteznek olyan vitákat eldöntő intézmények, melyeknek tekintélyét egy szuverén hatalom kétségtelenné tette volna. Ilymódon, ésszerűen (vagy akár ésszerűtlenül) oktroált autoritások hiányában, a harmadik személyek vagy intézmények elhivatottsága viták rendezésében egy igen érzékeny és szeszélyes tényezőtől függ – ez pedig a *bizalom*. Egy átfogó, kötelező illetékességre épülő igazságszolgáltatási rendszer nélkül, e bizalom (vagy bizalmatlanság) nem kísérőjelensége, vagy esetleg bírálata a döntéshozatal rendszerének, hanem *feltétele, működésének alapja*. A nemzetközi kapcsolatok világában a harmadik személyek vagy intézmények döntéshozatali joga és képessége igen gyakran attól függ, hogy vajon e személy vagy intézmény elfogadható–e mindkét fél számára. Anand indiai jogászprofesszor szerint a Nemzetközi Bíróság kötelező joghatósága azért nem fogadható el, mert hiányzik még a pártatlanságába vetett bizalom.[5] A bizalom (vagy bizalmatlanság) lényeges szerepet játszanak tehát a nemzetközi viták rendezési modelljeinek kialakításában. Keresve azt a mércét, alapvető meggondolást, melyre a bizalom (vagy annak megtagadása) támaszkodik, eljutunk e szöveg alapproblémájához – a *pártatlanság* fogalmához és eszméjéhez.

Ebben a szövegkörnyezetben szemlélve a pártatlanságot, és kutatva annak szerepét a nemzetközi viták rendezésének modellváltásainál, felvetődik és gondolkodásra késztet néhány alapkérdés. Először is, hogy mi is a pártatlanság, majd hogy egyáltalán lehetséges–e, és végül hogy helyettesíthető–e.

II. A PÁRTATLANSÁG FOGALMÁRÓL

Malraux írja Flaubert–ről, hogy a Madame Bovary írója, nagy regényének írása közben ezt jegyzi le: „egyformán kellene tudnunk szeretni valamennyi szereplőt". Malraux hozzáteszi: „Az igazságosság vagy a naturalizmus elismerik a pártatlanságot".[6]

Flaubert követelménye rendkívül magas mércét állít. A bírónak ezen a ponton valamivel egyszerűbb a feladata. Nem kell hogy szeresse ügyfeleit – és nem kell hogy gondolkodjon azon, vajon lehetséges–e egyformán szeretni különböző embereket és szerepeket. Az alkotó előtti egyenlőség lehet hogy szeretetet feltételez; az igazságszolgáltatás előtti egyenlőség követelménye azonban a *distancia*. Hadrianus kódexében találunk egy szép idevágó meghatározást. A kizárási okok között említés esik arról a helyzetről, melyben „a bíró az esetet sajátjaként látja".

Hadrianus kódexének megfogalmazása nem veszített időszerűségéből. A körülírt elvet talán a *nem–azonosulás elvének* nevezhetnénk; és ez mint mérce körülbelül annyira pontos és megbízható (vagy megbízhatatlan), mint a mai szabályok és jogtudomány által javasolt elválasztó elvek.

Felvetődik a kérdés, hogy körül lehet–e írni a pártatlanság minőségét oly módon, hogy minden kétséget kizárón felismerhető legyen. Valószínűleg nem. A pártatlanság, mint a becsület, belső kvalitás, mely nem vezethető le egyszerű szollogizmussal látható, megállapítható körülményekből vagy sajátságokból. Pártatlan lehet az egyik peres fél fivére is; elfogult lehet egy eszkimó is jugoszláv és olasz felek vitájában. A pártatlanság és részrehajlás olyan tulajdonság, mely rendszerint rejtve marad az ítélet meghozataláig – vagy azon túl is. Vannak bírák, akik a detektívregény–írók bevett mesterfogásait követik. Ezek is, azok is, előbb eldöntik magukban, hogy ki a gyilkos, majd aztán ehhez idomítják az igazság megállapításának mechanizmusát (azaz, magát a regényt, illetve a bírósági eljárást). Ha a bíró vagy író érti a szakmáját, a *pártatlanság* benyomását fogja kelteni.

A döntéshozatalig a pártatlanság csak vélelmezhető. A feltételezés alapja lehet egyszerűen a döntéshozók becsületébe és emberi integritásába vetett hit; de támaszkodhat a védelem tényekre, körülményekre vagy tulajdonságokra, melyeket a jog, a szociológusok, pszichológusok, vagy pedig a közvélemény meghatározó jellegűnek tart. A becsületbe vetett hitet figyelmen kívül fogjuk hagyni, mert jogi elemzés eszközeivel nemigen érzékelhető. Meghatározó jellegű tényeknek, körülményeknek, tulajdonságoknak azokat tartjuk, melyek megállapíthatók és szavatolják (vagy legalábbis valószínűvé teszik) a pártatlanságot. E tények, körülmények vizsgálata azonban azt mutatja, hogy tulajdonképpen csak közvetve utalnak a pártatlanságra, közvetlenül más tulajdonságot jeleznek: *a függetlenséget, illetve semlegességet.*

A pártatlanság alapjában véve csak cél, óhaj marad. Amit az eljárás folyamán a felek konkrétan bizonyítani, megállapítani vagy cáfolni igyekeznek, az a döntéshozók függetlensége, neutralitása.

Ma a pártatlanság (függetlenség, semlegesség) kategóriája csak egy meghatározott jogvita vonatkozásaiban nyer értelmet. Az egyetemes

pártatlanság olyan eszmény, melyet fel kellett adni amint szembesültünk azzal a ténnyel, hogy minden intézményesítés ellenére, igazságot és jogot csak emberektől várhatunk. A NON SUB HOMINEM SED SUB LEGEM jelmondat, melyet ott látunk a Harvardi Jogi Kar főbejárata felett, és amely a modern jog egyik kulcsfontosságú életelve, talán mégiscsak félrevezető. Az emberi tényező kiiktatására utalhat, pedig lényegében csak egy fohászt tartalmaz, kívánságot és igényt, hogy az embernek a jog korlátokat szabjon.

Carbonnier francia szerző szerint az emberi történelem háromféle bírát ismer: a mágikus, a karizmatikus és a logikus bírót. Az első (a varázsló, táltos, pap) a természetfelettiből vezeti le döntéseit és így emelkedik a kételyek fölé. A karizmatikus bíró (grand seigneur, nagyúr) inkább kegyelmet oszt mint igazságot. Napjaink bírája a logikus bíró, aki levezetéssel, következtetésekkel alapoz tekintélyt.[7] E logika varázsában fenntartás nélkül hitt Napóleon, azoknak a lendületén szárnyalva, akik úgy tudják, hogy valamilyen „fődolog" elintézése után minden egyéb már csak „technika". Napóleon azt hitte, hogy a törvények egyszerű geometriára redukálhatók, és ezen az alapon bárki hozhat helyes ítéleteket. Arisztotelész óvatosabb. Ő *kívánatosnak* tartja, hogy a törvény csak minél szűkebb teret engedjen a bírónak. („Többnyire tehát maguknak a helyesen megfogalmazott törvényeknek kell – amennyire csak lehetséges – mindent meghatározniuk, és a lehető legkevesebbet hagyni a bírákra".[8]) Arisztotelész több érvet hoz fel az így megfogalmazott igény mellet, és az „amennyire csak lehet mindent meghatározó törvényeket" a *pártatlan* igazságszolgáltatás szempontjából is előnyösnek tartja: „... a törvényhozó ítélete nem részleges, hanem előrelátó és egyetemes, a népgyűlésen résztvevő, illetve a bíró viszont egy éppen fennforgó és meghatározott esetről ítél. Ez utóbbiaknál gyakran közrejátszik a rokonszenv, az ellenszenv és az egyéni érdek, úgyhogy már nem képesek kellőképpen tekintetbe venni az igazságot, és ítélőképességüket elhomályosítja a személyes előny vagy hátrány."[9]

A jogtudományban (és joggyakorlatban) örök vita tárgya, hogy a „mindent meghatározó törvény", melyet Napóleon adottságként, Arisztotelész pedig eszményként tételez, valóban a legjobb megoldást hozná-e.[10] Kétségtelen azonban, hogy ilyen törvények mindmáig nem születtek. Nincsen olyan előírás, mely ne hagyna manőverezési területet a bírói logikának – és mely ne tenné próbára a bírói pártatlanságot.

A logika és logikusság korántsem olyan megbízható pajzs a közvéleménnyel szemben, és nem is olyan határozott biztosítéka a pártatlanságnak, mint a mágia vagy a karizma. Hamurabbi Törvénykönyve az Eufrátesz folyóra bízta a döntést, valahányszor felmerült a kérdés, vajon valóban bűnös-e a házasságtöréssel vádolt asszony. A vádlottnak a folyóba kellett ugrania. Ha belefulladt, vagy megették a krokodilusok, vétkessége bizonyítékot (és egyben büntetést) nyert. Ha kiúszott, ezzel megvilágosodott, hogy a férj a vétkes, akire hamis vádemelés okán példás büntetés várt.[11] Az Eufrátesz sodra, örvényei (valamint a krokodilusok) tökéletesen pártatlanok. Egy *másik*, örök logikát követnek, mely teljesen független a perben álló felektől. Ezzel szemben a „logikus bíró" sohasem

tarthat igényt ennyire egyszerű és maradéktalan pártatlanságra, függetlenségre, semlegességre – és tekintélyre.

Ha eljutottunk odáig, hogy a mai bíró pártatlansága mindig csak viszonylagos, hozzá kell tenni, hogy a viszonyítás alapjaként nem *csak* a jogvitában álló felek szerepelhetnek. Egy román felperes és bolgár alperes vitájában például, *rationae personae*, minden bizonnyal semleges (és ezáltal valószínűleg pártatlan) egy svájci bíró. Vajon továbbra is semlegesnek tekinthető–e azonban, ha az egyik fél a szocialista tervgazdálkodás logikájával és etikájával dúcolja alá érveit, míg a másik fél a piacgazdálkodás és a kereskedelmi jog hagyományos elveire támaszkodik? Könnyen lehetséges – és az elvárási sémák alapján logikus is –, hogy a svájci bíró több megértést (és valószínűleg több rokonszenvet) tanúsít majd az utóbbi fél álláspontjaival szemben. Felvetődik a kérdés, hogy kell–e (és egyáltalán lehetséges–e) semlegességet követelni *rationae materiae*, tehát a per tárgyához viszonyítva, és esetleg azokhoz a jogszabályokhoz mérve is, melyek a döntés lehetséges alapjaként számításba jönnek.

Elképzelhető egy további lépés is a kétkedés útján. Az emberek nem csak egyes megoldások, hanem egyes *megoldásképletek, megoldásminták* irányában is táplálnak rokonszenvet vagy ellenszenvet. Az, aki hevesen vesz részt (egyik vagy másik oldalon) a Szlovénia függetlenségi nyilatkozatával kapcsolatos alkotmányos vitában, valószínűleg elfogult lenne egy egészen más (de hasonló anyamintájú) kérdésben – mondjuk Litvánia és Moszkva vitájában. Egy megoldásforma, öntőminta, mely magunk által kialakított érvek tüzén edződött (míg a tüzet az ellenérvek kapcsán induló felháborodásunk szította), egyben egy prediszpozíciót is teremt, rokonszenvet minden olyan helyzet és magatartás irányában, melyekben felismerjük kialakított mintánk körvonalait.

R. David szavai szerint „nem egyformán látják az igazságot, akik gazdag országban, akik fejlődő országban, akik kapitalista országban, vagy akik szocialista országban születetek és nőttek fel".[12] Itt idézném még T. Franck pátosszal teli kérdését: „Oszthat–e bármely ember vagy embercsoport pártatlanul igazságot egy ideológiailag és kulturálisan megosztott világban?"[13]

A kérdés tehát az, hogy egyáltalán lehetséges–e a pártatlanság. Nemzetközi síkon a dilemma még súlyosabb, hisz egy nemzetközi vitában a bíró rendszerint kevésbé támaszkodhat törvényszövegre, mint ezt egy országon belüli pert eldöntő kollégája teheti. Éppen ezért, annak, aki nemzetközi vitát rendez hangsúlyozottabban van szüksége arra, hogy pártatlannak lássák.[14]

III. LEHETSÉGES–E A PÁRTATLANSÁG?

1. Esélyek és kételyek

1961–ben, az új ENSZ főtitkár megválasztása körüli vita hevében számos javasolt elv, mérce, kritérium mellett, melyeknek szavatolniuk kellett volna a Világszervezet első emberének pártatlanságát, felmerült az az elképzelés

is, hogy tulajdonképpen nem érdemes pártatlan személyiség után kutatni – ilyen nincsen. A pártatlanság kétségbevonásával egyidőben megfogalmazást nyert egy alternatív elv, az *egyensúly* eszméje. Az egyik javaslat szerint, főtitkár helyett egy három személyből álló végrehajtószervet kellene választani, melyben egyenrangúan képviseltethetnék magukat a legfőbb áramlatok (nyugati tömb, keleti tömb, el nem kötelezettek). Támogatva ezt az elképzelést, Hruscsov a következőket mondta Walter Lippmann újságírónak: „Létezhetnek semleges országok, de nem léteznek semleges emberek. Önök nem fogadnának el egy kommunista adminisztrátort, én nem fogadhatok el egy adminisztrátort, aki nem kommunista. A Szovjetunió biztonságát nem bízhatom idegenre."[15]

Ugyanezt az álláspontot fejezte ki jóval korábban – és valamivel burkoltabban – Elihu Root amerikai külügyminiszter, a másik nagyhatalom szempontjait védve. A Hágai Állandó Választottbíróság megalakításával kapcsolatban (1907) az amerikai diplomata lényegében ugyanazt a fenntartást hangoztatja, mint Hruscsov ötven évvel később: „az alapprobléma nem az országok vonakodásában van, hogy egy pártatlan választottbíróság elé vigyék vitáikat, hanem abban a balsejtelemben, hogy talán nem is pártatlan az a választottbíróság, melynek alávetnék magukat."[16]

Vannak persze olyan érvek is, melyekkel védeni lehet a pártatlanság elvét és lehetséges voltát. Nem ritkán látjuk bizonyítékát, hogy mégiscsak vannak olyan erkölcsi integritással rendelkező emberek, akik képesek a pártatlanságra; és léteznek érdekek is, melyek egy vonalon futnak a pártatlan bíráskodással. Egy viszonylag jól szervezett társadalomban a szakmai becsület előfeltétele a szakmai karriernek (vagy legalábbis egyike a lehetséges feltételeknek). *Nemzetközi szervezetekben* a pártatlanság és semlegesség (vagy ezeknek hihető látszata) feltétele az előrelépésnek. Tehát befektetésként sem egészen értelmetlen a pártatlanság.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a pártatlanság esélyei nem mindenütt azonosak. Olyan kérdésekben, melyek az egész emberiséget érintik, nem könnyű olyan bírót vagy választottbírót találni, aki valóban semleges, független és pártatlan lenne. Más és egyszerűbb azonban a helyzet egy olasz textilkereskedő és egy görög áruház perében.

Egy jogrenden belül az a lojalitás, mellyel a jogszabályoknak tartozunk, *elvben* elsőbbséget élvez a nemzet, hatalom, gazdasági vagy kulturális csoportosulások felé irányuló lojalitással szemben. A társadalmi viszonyok összességében azonban ez utóbbi lojalitások gyakran fontosabbak és rangosabbak. Előfordul az is, hogy azok a szankciók, melyek a jog által el nem ismert lojalitás megsértőit fenyegetik, komolyabbak és súlyosabbak a szankcióknál, melyek azokra várnak, akik a joghoz lettek hűtlenek. Összehasonlítva a jogrenden belüli és a jogrenden kívüli szankciók komolyságát és hatékonyságát, következtetéseket vonhatunk le, melyek a mai Közép–Kelet–Európa kulcsfontosságú célkitűzésének, a *jogállamnak* a jelenlétére vagy távollétére utalnak.

Figyelembe véve az elmondottakat, arra a kissé retorikai kérdésre, hogy lehetséges–e egyáltalán a pártatlanság, válaszunk nem egyértelműen

negatív. A pártatlanság, a körülményektől függően, többé–kevésbé nehezen elérhető kvalitás. Néha elérhetetlen.

Ha abból indulunk ki, hogy több államhoz fűződő viták rendezésében elképzelhető a pártatlan ítélkezés, felvetődik a kérdés, hogyan mutatható az ki, és hogyan védhető a pártatlanság igénye a jogrenden belül. Kézzelfogható mutatókat keresve a nemzetközi kereskedelmi perekre összpontosítjuk majd leginkább a figyelmünket, melyek területén mindennapos bejáródott gyakorlat a nemzetközi jogviták (elvben) pártatlan harmadik személyek által való eldöntése.

2. A pártatlanság mutatói

Amint erről szó esett már, a pártatlanság belső kvalitás, mely közvetlenül (és előre) nem mérhető. Csak következtetni lehet rá, olyan tulajdonságok alapján, mint a függetlenség vagy semlegesség, melyek külső megnyílvánulásra alkalmasabbak. A függetlenség és semlegesség fogalmai azonban önmagukban még nem nyújtanak biztos kritériumot. E mércék szentesítésével közeledünk ugyan gyakorlatilag alkalmazható mutatókhoz, de még nem teremtettük meg őket.

A kérdés különösen fontos és érzékeny a külkereskedelmi választottbíráskodás területén, ahol a döntést hozó személy vagy testület nincsen előre meghatározva, konstituálásukban a főszerepet a felek akarata játsza. P. Lalive svájci szerző szerint: „... egy nemzetközi választottbíró nemcsak a peres felek államai és politikai rendszerei tekintetében kell hogy semleges legyen, hanem jogrendszereik és koncepcióik tekintetében is..."[17] Nehéz vitatni ezeket a kívánalmakat, de még nehezebb őket működőképes és ellenőrizhető mércék formájában kifejezni.

Megoldási kísérleteket találunk az ismert intézményes választottbíróságok szabályzataiban; példaként idézni is fogjuk néhány ismert szabályzat idevágó rendelkezéseit. A Nemzetközi Kereskedelmi Kamara 1988. január 1–je óta hatályban lévő Választottbíráskodás Szabályai szerint a választottbíró „független attól a peres féltől, aki megnevezte", míg az a választottbíró, akit a Választottbíróság jelöl ki, „független kell hogy legyen és maradjon a választottbíráskodásban résztvevő felektől".[18] A Zürichi Kereskedelmi Kamara Nemzetközi Választottbíráskodási Szabályzata – mely 1989. január 1–je óta van érvényben – e kérdésben a svájci Nemzetközi Magánjogi Törvény 180. szakaszára utal, mely szerint egy választottbíró kizárható, ha nem felel meg a felek által megszabott feltételeknek, ha fennáll egy kizárási ok, melyet maguk a felek fektettek le vagy pedig, ha „olyan körülmények állnak fenn, melyek alapján jogosan kétségbevonható a függetlensége".[19] A Német Választottbíráskodási Bizottság 1988–as Szabályzata szerint egy választottbíró kizárható, ha fennáll egyike azoknak az okoknak, melyek szükségessé teszik egy állami bíró kizárását vagy pedig, ha „részrehajlástól lehet tartani".[20] Végül megemlítjük még a Jugoszláv Gazdasági Kamara mellett szervezett Külkereskedemi Választottbíróság

1982. január 25-e óta érvényben lévő Szabályzatát, melynek 32. szakasza a Polgári Perrendtartási Törvényre utal.[21]

A pártatlanság (függetlenség, semlegesség) pontos mutatóinak megfogalmazása roppant nehéz feladat, és – amint a példák mutatják – a választottbíráskodási szabályzatok nem is igen vállakoznak a megoldáskeresésre. Rendszerint megelégszenek az elvek hangsúlyozásával és parafrazálásával. Igazán konkrét kérdésekben nagyon ritkán foglalnak állást a választottbíráskodásra vonatkozó jogszabályok és szabályzatok. Ha mégis igen, akkor az álláspontok vitatottak. Egy ilyen konkrét kérdésre példa a választottbírák állampolgárságának problémája. Egyes álláspontok szerint a választottbíró (vagy legalábbis a választottbírósági tanács elnöke) nem lehet egyik peres fél államának sem állampolgára. Így rendelkezik például a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara Választottbíráskodási Szabályzata, az 1987-es Ammani Arab Kereskedelmi Választottbíráskodási Egyezmény, valamint az 1967-es Washingtoni Egyezmény.[22] Ezzel szemben az UNCITRAL (az ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottsága) külkereskedeli választottbíráskodásra vonatkozó Modell-Törvénye kifejezetten ellenkező álláspontra helyezkedik. A 12. szakasz szerint egy váltasztott bíró állampolgársága nem lehet kizárási ok (hacsak ezt nem kötötték ki maguk a felek).[23]

A pártatlanságnak tehát egyelőre nem alakultak ki megbízható mutatói. A perrendtartásokba felvett kizárási okok természetesen leszűkítik a kérdést,[24] de ezekben a rendelkezésekben nemigen találunk útmutatást a probléma *nemzetközi dimenzióiból* eredő sajátos dilemmák feloldására. Kialakultak azonban olyan szabályok és magatartás-gyakorlatok, melyek inkább a probléma *megkerülését* kísérlik meg, azzal a céllal, hogy így a pártatlanság megmérettetését feleslegessé tegyék, vagy legalább is csökkentsék ennek jelentőségét. A mai külkereskedelmi választottbíráskodási gyakorlatban két ilyen elkerülő-manőver nyert jelentősebb szerepet: a „party arbitrator" létjogosultságának elismerése, valamint a részrehajlásra utaló körülmények bejelentésének kötelessége.

a) A „party arbitrator" Azokban az esetekben, amikor a jogvitát három választottbíró dönti el, több szabályzat különbséget tesz a felek által megnevezett választottbírák és az intézmény által kijelölt választottbíró között. A gyakorlatban ez a megkülönböztetés igen gyakran valamilyen szabályzat bátorítása nélkül is kialakul. A disztinkció lényege abban áll, hogy a felek által megnevezett, illetve intézmény (vagy harmadik személy) által kijelölt választottbíráktól nem követelelendő a függetlenség és semlegesség ugyanolyan mértéke – és polgári jogot nyer a vitákat eldöntő személyek sajátos válfaja: az *egyik* fél választottbírája" *(party arbitrator, l'arbitre-partie, Parteischiedrsrichter).*[25]

Olyan választottbírákról van szó, akik nem lehetnek ugyan egyenesen részrehajlók, de akik egészen biztosan lehetnek ugyanazon ország állampolgárai, mint az „ő" peres felük; sőt, ilyen választottbíró lehet az a személy is, aki egyébként (más ügyekben) az egyik fél ügyvédje. Egy ilyen választottbírótól *elvárható,* hogy közelebbről ismerje és értse az illető peres fél országának jogszabályait, üzleti szokásait, nézeteit (ami mindenképpen

hasznos); és ezzel szemben *elnézhető*, hogy valamivel több megértést tanúsít ugyanezzel a peres féllel szemben. A „party arbitrator" megjelenése lazítja a pártatlanság követelményeit. Azokat a biztosítékokat pedig, melyeket a pártatlanság elvének következetes tisztelete kellene hogy nyújtson, felváltják az *egyensúly* elve által kínált biztosítékok. Ha nem lehet kizárni a befolyást, biztosítsunk arra egyenlő esélyeket.

Meg kell mondani azt is, hogy a „party arbitrator" nem általánosan elfogadott opció. A Nemzetközi Kereskedelmi Kamara Választottbíráskodási Szabályzata (elvben) minden választottbírótól ugyanazt a függetlenséget követeli meg, eltekintve attól, hogy a felek, vagy a Választottbíróság végzi a jelölést.[26] A Svájci Legfelsőbb Bíróság (Tribunal Fédéral, Bundesgericht) álláspontja szerint nem indokolt a választottbírák függetlenségének különböző mértékeket szabni, tehát a felek által megnevezett választottbíró ugyanolyan mértékben kell hogy pártatlan legyen, mint a harmadik választottbíró.[27] Ezzel szemben, a New York–i Fellebviteli Bíróság döntése szerint „ha a felek úgy határoznak, hogy vitájuk eldöntését olyan testületre bízzák, melyet két party arbitrator és egy semleges harmadik választottbíró képez – ez az ő dolguk". Ebből továbbá az következik, hogy fennmaradnak, de szerényebb méretre redukálódnak az ilyen választottbíróval szemben támasztott etikai követelmények. („Partisan he may be, but not dishonest").[28]

A pártatlanság eszményének akár részleges feladása és az egyensúly eszméjével való helyettesítése nemigen fér össze azokkal az elvekkel, amelyekre az *állami igazságszolgáltatás*[29] épül. A bíróság és a bírák az államtól kapják megbízatásukat (mely a társadalom egészének nevében lép fel), tehát természetszerűen teljesen függetlenek kell hogy legyenek a felektől – hisz az államot képviselik. A felektől való distanciát és független ítélkezést a választottbíráktól is elvárjuk.

Vannak azonban okok és körülmények, melyek folytán a „party arbitrator" koncepció külön meggondolást érdemel. A külkereskedelem területén a választottbíráskodás *alternatív* vitarendezési módozatként jelentkezik. Megjelenését és sikerét gyakran az állami bíróságok viszonylagos merevségével magyarázzák, mellyel ellentétben a válaszottbíróságok nagyobb alkalmazkodóképességet mutatnak, jobban tudnak idomulni a nemzetközi árucsere követelményeihez. A külkereskedelmi választottbíráskodás fejlődéstörténete azt mutatja, hogy ennek az idomulásnak a mozgatóereje a felek akarata. Ha elismerjük a felek akaratának jellegformáló erejét, elképzelhető a választottbíráskodásnak egy olyan változata is, melyben helyet kap a „party arbitrator".

Egy olyan döntéshozatali mechanizmus, melynek a „felek választottbírái" is alanyai, sajátos veszélyeket és lehetőségeket hoz magával. A gyakorlatban nem ritka, hogy a választottbíró *tájékoztatja a* felet, mely őt kijelölte, az ügy latolgatásáról és a választottbírák között alakuló álláspontokról, ami etikai dilemmákat támaszthat, viszont egyezséghez is segíthet.

Mindenesetre, ha el is fogadnánk a „party arbitrator"–t mint egy lehetséges választottbíráskodási változatot, tudatában kell lennünk egy súlypont elmozdulásnak. A pártatlanság követelményeinek súlycsökkenése más ponton követel kompenzálást, egyensúly–helyreállítást. Fontossá válik annak a követelménynek gondos betartása, hogy a „party arbitrator"–ok *egyforma mértékben* legyenek egy–egy fél választottbírái.

Felmerül az az igen érzékeny kérdés is, hogy vajon indokolt és célszerű–e fenntartani a pártatlanság mítoszát, ha egyes felek választottbíráiról van szó; vajon a „party arbitrator" vonatkozásában megőrzésre jogosult–e e mítosz egyik lényeges következménye, a pártatlan ítélkező *tekintélye.*

b) A részlehajlásra utaló körülmények bejelentése. A választottbíráskodásra vonatkozó újabb jogszabályokban gyakran találkozunk egy kísérlettel, melynek célja, hogy a mérhető és kimutatható tulajdonságok szférájába vonja a pártatlanság követelményét. E törekvésnek az a lényege, hogy azt a *tulajdonságot,* mely roppant nehezen ellenőrizhető, transzponálva *magatartási szabályként* tételezze, melynek betartása vagy be nem tartása könnyebben követhető. Más szóval, kifejezett jogszabállyá alakul és központi szerepet nyer a választottbírónak az a kötelezettsége, hogy felfedjen, közöljön minden olyan körülményt, mely megkérdőjelezhetné pártatlanságát.

E megoldáskísérlet világos példáját látjuk az UNCITRAL Modell Törvényének 12. szakaszában:

„Ha egy személyhez esetleges választottbírói kinevezéssel kapcsolatban fordulnak, ennek tudatnia kell minden olyan körülményt, mely pártatlansága és függetlensége tekintetében jogos kételyekre adhatna okot. Kijelölése után és végig a választottbírósági eljárás folyamán, a választottbírónak tudatnia kell a felekkel minden ilyen körülményt, hacsak erről már korábban nem tájékoztatta őket."[30]

Hasonló megoldást tartalmaz számos perrendtartási törvény és választottbíráskodási szabályzat.[31] Maga az elv tulajdonképpen nem igazán új. Az a szabály, mely szerint a választottbírótól elvárható, hogy tudasson a felekkel minden olyan körülményt, melynek alapján pártatlansága kétségbevonható lehetne, mindenképpen létezett korábban is, akár jogszabály, akár etikai norma alakjában. Ennek a szabálynak előtérbe hozása azonban mégis új helyzetet teremt, mert két esélyt, lehetőséget is nyit arra, hogy megoldjuk (vagy kikerüljük) a pártatlanság ellenőrzésének problémáját.

Először is, ha a választottbíró *felfedi* azokat a körülményeket, melyek megkérdőjelezhetnék pártatlanságát és a felek erre *nem* reagálnak, nem kérik kizárását, a probléma megoldódott, anélkül, hogy valamilyen szervnek vállalnia kellett volna e körülmények mérlegelésének és kiértékelésének igen összetett és érzékeny feladatát.

Másodszor, ha a választottbíró *elmulasztja* ilyen körülmények közlését, és azok napvilágra kerülnek, a megoldás ismét kézenfekvő. Azok a körülmények, melyek önmagukban nem bizonyítanak egyértelműen részrehajlást és eltérő megitéléseknek lehetnének támpontjai, a közlési kötelezettség megszegésével párosulva perdöntő súlyt nyernek.[32]

Természetesen, ha a választottbíró tudat a felekkel bizonyos körülményeket, és ezek nem értenek egyet e körülmények értékelésében, a probléma nyitott marad – nem kerülhető el az objektív értékelés bonyolult feladata. Mégis, a két fent említett esély az esetek számottevő százalékában megoldást is eredményez – a pártatlanságról alakuló álláspont a bejelentési kötelezettség betartásán vagy elmulasztásán fordul – és ezzel értelmet nyer a súlypont áthelyező manőver.

3. A tételezett pártatlanság védelmének eszközei

A régi Görögországban a választottbírótól esküt követeltek, mellyel bizonyítja (és erősíti) pártatlanságát. Az esküt minden egyes ügy előtt le kellett tenni – néha még külön meg is kellett ismételni a döntéshozatal előtt. Az ítélet tartalmazta az eskü szövegét is.[33] A választottbírák megesküdtek rá, hogy nem vezérli őket sem barátság sem ellenségeskedés, sem pedig nyerészkedés. Az ünnepélyes szöveg körülírta azokat a következményeket is, melyek az esküszegő választottbírát sújtanák. A kilátásba helyezett szankciók nem sok tartózkodást mutatnak. Egy fennmaradt esküszöveg szerint „... ha hamisan esküdnék, hozza rám Témisz, Apolló, Létó, Artemisz és Hesztia, az örök tűz és minden isten és istennő a legrettenetesebb és megváltás nélküli sorsot, ne engedtessék meg se nekem sem ivadékaimnak, hogy gyermeket, termést, gyümölcsöt vagy vagyont élvezzünk, és fosszanak meg egész életemre mindentől, ami birtokomban van."[34] E fenyegetések mellett, minden eshetőséggel számolva, a választottbírákat semleges városokból válogatták.

A becsületet és pártatlanságot erősítendő vallásos eskü nem tűnt el egészen,[35] de a mai választottbírák többé–kevésbé tudják, hogy igen csekély a valószínűsége annak, hogy gyermek, gyümölcs és termés nélkül maradnak, ha a pártatlanság követelményei ellen vétenének. Tulajdonképpen kicsiny a valószínűsége annak is, hogy bizonyított részrehajlás miatt semmisítsenek meg egy választottbírósági ítéletet. A részrehajlást szinte mindig, többé–kevésbé sikeresen lehet valamilyen racionalizáció mögé rejteni. Ezért, azok az eszközök, melyek ma a választotbírák pártatlanságát hivatottak biztosítani, nem is igen igyekeznek közvetlenül a választottbírák becsületességére hatni. Léteznek ugyan szankciók, melyek a részrehajló ítéletet illetve választottbírát fenyegetik, de ezeknek a gyakorlati jelentősége elenyésző. Az alapvető stratégiai célkitűzés nem az ingadozó becsületek erősítése (akár fenyegetésekkel, akár jutalommal), vagy a kinyilvánított részrehajlás büntetése, hanem előre kirostálása azoknak, akikről részrehajlás feltételezhető. E célt több eszköz szolgálja. Egyesek csak a külkereskedelmi választottbíráskodásra jellemzőek, másokat megtalálhatjuk a nemzetközi jogviták harmadik személy által történő rendezésének egyéb módozatainál is. A pártatlanság biztosítását szolgáló eszközök számos eljárásjogi kérdést vetnek fel; ezektől most eltekintve arra szorítkozunk, hogy az alaptípusokat azonosítsuk.

A pártatlanság bizonyos garanciáit megteremthetik maguk a felek is, feltételeket szabva a választottbírák kijelölésének procedúrája, a választottbírák hovatartozása és egyéb minősítése tekintetében.

Továbbá, egy–egy félnek rendelkezésére áll mint eszköz a kizárási kérelem (a döntés meghozatala előtt), melyről az intézményes választottbíróság szerve, vagy a bíróság dönt.[36] (Azzal, hogy a bíróságok nem mindenütt mutatnak hajlandóságot arra, hogy ellenőrizzék a választottbíróság működését, mielőtt az ítéletet hozott volna.)

A részrehajlás alapja lehet egy külföldi választottbírósági határozat végrehajtása megtagadásának. A kifogás kereteit elsősorban a külföldi választottbírósági határozatok elismeréséről és végrehajtásáról szóló, New Yorkban 1958–ban kelt Egyezmény nem említi ugyan kifejezetten a választottbírák pártatlanságát az elismerés feltételeivel kapcsolatban, de e követelmény beleérthető egyéb, általánosabban megfogalmazott feltételekbe.[37]

Végül, részrehajlás indokán kereset indítható egy választottbírósági ítélet megsemmisítése (annulment, setting aside) végett, bíróság előtt.

Bármely eljárási eszközről legyen is szó, a pártatlanságot (illetve részrehajlást) bizonyító érvek és ellenérvek leginkább procedurális kérdések vagy a bejelentés kötelezettsége körül összpontosulnak. Ritkábban – az eseteknek mégis jelentős százalékában – a figyelem központjába az egyik fél és a választottbíró kapcsolata kerül. (Felvetődött a kérdés például, hogy lehet e választottbíró, aki az egyik félnek adótanácsokat adott, akinek ugyanazon az emeleten van irodája, aki tagja egy cég végrehajtó bizottságának, mely az alperessel egy másik pert folytat, vagy pedig, lehet–e választottbíró abban a perben, melyben Etiópia az alperes az a tanár, aki 16 évvel korábban megrendelésre és fizetség ellenében kidolgozta az Etiópiai Polgári Törvénykönyv tervezetét.[38]) Meg kell mondani azt is, hogy a pártatlanságot vitató kezdeményezések – különösen azok, melyek sikeresek voltak – az egyik peres fél és a választottbíró valamilyen *közvetlen* kapcsolatából indulnak ki. Ritkábban találunk olyan érvelést – még kevésbé sikereset –, mely közvetett kapcsolatból következtet részrehajlásra; más szóval, mely nem a peres fél és a választottbíró valamilyen összeköttetésében, hanem a választottbíró és a peres fél állama, nemzete, vallása, vagy politikai hitvallása közti összefüggésben keresi a kizárási okot. Igaz ugyan, hogy ma meglehetősen elterjedt az a feltételezés, hogy e közvetett kapcsolatok befolyásolhatják, és befolyásolják is a döntéshozatalt, de ezek az aggodalmak még nem lépték át a legitimitás küszöbét. Ha túljutnának e küszöbön, vélelmeznünk kellene mindazoknak a részrehajlását, akik ugyanahhoz a nemzethez, államhoz vagy valláshoz tartoznak, mint az egyik peres fél, vagy akik osztják az egyik fél világnézetét. Ily módon talán illúzióktól szabadulnánk meg, magasabbra tevődnének a pártatlanság mércéi, de egyszersmind alapjaiban lenne megrendítve a nemzetközi jogviták harmadik személyek által való rendezésének építménye. Emellett meg lenne ingatva a megkötöttségeken való felülemelkedés eszménye is, mely valamennyire mégis kihat a nemzetközi vitákat eldöntő emberek jelentős részének magatartására.

A jelen helyzetben azok az eszközök, melyek a pártatlanság követelményét hivatottak biztosítani, nem alkalmasak arra, hogy eloszlassanak minden (alapos vagy alaptalan) aggodalmat, de mindenképpen olyan tényezőt képviselnek, mely legalábbis megnehezíti részrehajló választottbírák ténykedését.

Ami annak az igénynek biztosítását illeti, hogy állampolgárságuk, hitük, nemzetiségük vagy világnézetük alapján válogassunk (illetve távolítsunk el) választottbírákat, ennek egyedüli hatékony eszköze maga a választottbírósági szerződés, tehát a felek egyezsége a választottbírák tulajdonságai és hovatartozása tekintetében.

IV. VALÓBAN NÉLKÜLÖZHETETLEN-E (ÉS PÓTOLHATATLAN-E) A PÁRTATLANSÁG?

Több államhoz kapcsolódó jogviták területén, ahol a határozatot hozó személy és intézmény mögött nem áll szuverén hatalom, mely vitathatatlanná tenné ezek tekintélyét, a vitát eldöntő harmadik személy elfogadhatósága (sőt joghatósága is) a *bizalomtól* függ – mely ismét a pártatlanság követelményében keres támaszt.

Kitartva e következtetés mellett – melyet már szövegünk bevezető részében is vázoltunk – figyelmet szeretnénk mégis szentelni néhány jelenségnek, melyek próbára teszik a pártatlanság posztulátumát, megkérdőjelezve annak nélkülözhetetlenségét.

1. Olyan helyzetekről, melyekben a pártatlanság tárgytalan

Korunk egyik legérzékenyebb nemzetközi problémája az Egyesült Államok és a Szovjetunió leszerelési vitája. Pillanatnyilag valószínűleg több okunk van optimizmusra, mint bármikor, de ha e derűlátás megalapozottnak is bizonyulna, egy teljes (vagy többé-kevésbé teljes) leszerelés nemigen képzelhető el egy újabb évtizednyi kitartó tárgyalás nélkül. Felvetődik a kérdés, nem lehetne-e ezt a vitát egy semleges választottbíróságra bízni, mely jóval korábban juthatna el megoldásig. Valószínűleg nem. Határai vannak az arra való készségnek, hogy egy vita eldöntését pártatlan harmadik személyekre bízzuk. Stone szavai szerint: „Pártos érdekek heves összecsapása idején a pártatlanság és a tárgytalanság majdhogynem szinonimák."[39]

Vannak tehát jogviták, melyekben a felek olyan intenzitással kötődnek érdekeikhez, hogy a rendezést nem engedhetik át senki másnak. Ilyenkor a pártatlanság a felek látókörén kívül esik. Hogy mely viták tartoznak ebbe a csoportba, mely csak a kétoldalú (vagy egyoldalú, erőszakos) rendezést ismeri, az a vita tárgyától, a körülményektől, meg a hatalmon levő politikusoktól függ. Irak és Irán sokáig mereven elvetették azt a lehetőséget, hogy vitájuk (háborújuk) kimenetelét harmadik személyek mérlegelésére bízzák – ez a végén (módosult helyzetben) mégis megtörtént. Lauterpacht

ismert szavai szerint „A nemzetközi politika területén minden konfliktus jogvitára redukálható... A jogi rendezésre való alkalmasság (justiciability) egyedüli döntő mércéje a felek hajlandósága, hogy a konfliktust a jog ítélkezésének vessék alá."[40]

2. *Pártatlanság a nemzetközi gazdasági viták alternatív rendezési módozatainak szövegkörnyezetében*

Azok a helyzetek, melyekben – Stone szavai szerint – a pártatlanság a tárgytalanság szinonimájává válik (mert a felek egyszerűen nem akarják harmadik személyeknek átengedni követeléseik sorsát), *politikai vitákban alakulnak ki.* Egyéb területeken – különösképpen a nemzetközi kereskedelem területén – elvben sohasem vonták kétségbe pártatlan harmadik személyek (bírák, választottbírák) alkalmasságát, rátermettségét a viták rendezésére. Mégis, tanúi vagyunk új, alternatív rendezési módok terjedésének,[41] melyek elmozdítanak hagyományos értékeket és felvetik a pártatlanság értelme és szerepe újraértékelését is.

Az alternatív vitarendezés módozatai alakulóban vannak. Egyes eljárások arculata gyakran nehezen elkülöníthető; a fogalmak ingadozó jelentésterülete folytán az elnevezések sem mindig nyújtanak megbízható támpontot.

A legtöbb hagyománnyal (európai területen is) a *konciliáció* (békítési eljárás, egyeztető eljárás) rendelkezik. A legismertebb választottbíráskodási intézmények szabályzatai zömmel tartalmaznak konciliációra vonatkozó szabályokat. 1980–ban az UNCITRAL is alkotott konciliációs szabályzatot.[42] Érdekes újdonságot jelentenek ezen a területen az intézményközi (rendszerint kamaraközi) egyezmények közös békéltető eljárásról. Ennek példáját látjuk az Euró–Arab Kereskedelmi Kamarák konciliációra, választottbíráskodásra, valamint szakvéleményezésre (expertise) vonatkozó 1983–as szabályzatában,[43] vagy az Amerikai Egyesült Államok és közép–kelet–európai országok intézményeinek megállapodásaiban[44]. A konciliáció eljárási változatai különbözőek, de egy nevezőre hozzák őket közös alapmegoldások. Miután megismerkedett a felek álláspontjaival és miután betekintést nyert a tényekbe, a konciliátor megoldást *javasol.* Hogy ezzel a jogvita lezárul–e, az a javasolt megoldás ésszerűségétől függ, és természetesen attól, hogy a felek mennyire hajlanak ésszerű megoldásra.

A *mediáció* (közvetítés) hasonló kereteket és esélyeket nyújt. Maga a kifejezés használatos a konciliáció szinonimájaként is.[45] Bizonyos különbség talán abban van, hogy a közvetítő – a tényállást és a kiegyezési lehetőségeket kutatva – külön–külön is tárgyalhat egyes felekkel. (Habár ezt nem zárják ki következetesen a koncilációra vonatkozó szabályok sem.) Két amerikai szerző szavai szerint: „A kapott értesülések alapján a közvetítő fel tudja mérni, hogy milyen távol vannak egymástól a felek, és eszközt tud alakítani e távolság áthidalására."[46] 1984–ben az American Arbitration Association külön közvetítői szabályokat (Commercial Mediation Rules) hozott.

A *mini–trial* (mini–tárgyalás) először az Egyesült Államokban alakult ki, elsősorban az American Arbitration Center for Public Resources kereteiben.[47] Ennél is fontosabb, hogy 1984 októberében a Zürichi Kereskedelmi Kamara (melynek kereteiben működik Európa egyik legismertebb választottbírósági intézménye) külön mini–trial szabályokat hozott.[48]

Amint a név is jelzi, a minit–trial eljárás lényege egy összevont, rövidített eljárás, mely beadványok cseréjével indul, majd szóbeli tárgyalással folytatódik. A tárgyalást egy háromtagú tanács vezeti, melynek tagjai a perben álló vállalatok egy–egy magasrangú tisztviselője, valamint egy semleges személy, akit közös megegyezéssel a felek neveznek ki, vagy pedig – ha nem jön létre megegyezés – az intézmény jelöli ki, mely a mini–trialt szervezi. Az eljárási szabályok igyekeznek minél nyíltabb légkört teremteni a tárgyaláson; ezt a célt elsősorban az a szabály szolgálja, mely szerint a tárgyaláson adott nyilatkozatok nem kötelezik a feleket, és nem használhatók fel később bizonyítékként, ha a mini–trial eredménytelen maradna. A szóbeli tárgyalás néhány napig is eltarthat. Az ilyen munkamódszer bizonyos nyomást is gyakorol a felekre a kiegyezés irányában.[49] A mini–trial epilógusa egyezség, vagy a tanács egyhangú egyezségi javaslata, vagy pedig (ha nem jutnak el a felek egyezségig, sem pedig a tanács egyhangú egyezségi javaslatig) a tanácselnök egyezségi javaslata.

A *med–arb* hibrid eljárás, mely közvetítésként (vagy békítésként, illetve egyeztetésként) indul, ha pedig sikertelen marad, választottbírósági eljárásként folytatódik – egyes esetekben ugyanaz a személy előtt, aki békített, egyeztetett, más esetekben más személy előtt.

Létezik több más eljárás is, mely az „alternatív" kísérő jelzőt viseli. Ide tartoznak a hosszú lejáratú szerződések új körülményekhez való adaptálásának különböző technikái;[50] ide sorolhatók különböző „hibrid–eljárások";[51] itt is említhetők a party–arbitrator részvételével folytatott eljárások. Hogy mindez mennyire új, az vitatható. Néha tulajdonképpen spontán létrejött és már évszázadok óta fennálló eljárások és módszerek rendszerbe és kategóriákba való foglalásáról van szó. Kialakultak viszont olyan megoldások is, melyek valóban újak és kétségtelenül új az intézményesítés, konceptualizáció, csakúgy mint az alternatív vitarendezési módok egyre növekvő jelentősége.

E szöveg kezdetén három alapvető vitarendezési módot azonosítottunk: egyoldalú (erőszakos) rendezés, egyezkedés, valamint a döntés harmadik személyre való bízása. Az alternatív eljárásokat mint a *második és harmadik módozat kombinációját* jellemezhetnénk. Kereteiken belül harmadik személyek fontos pozíción maradnak, kulcsszerepet játszanak a tények megállapításában és a határozat kialakításában – a legfontosabbat mégsem bízzák rájuk. A felek vétójogot tartanak fenn maguknak, és így a harmadik személyt legfontosabb előjogától, a *döntéshozataltól* fosztják meg.

Az alternatív vitarendezési eljárások előretörése olyan időszakban történik, amikor egyre gyakrabban kíméletlen és végnélküli csatákká alakulnak a bírósági és választottbírósági eljárások, amikor az európai és világméretű integrációkkal párhuzamosan váratlan hevességgel jelentkez-

nek a nemzeti és vallási kizárólagosságok, amikor egyre több esetben látjuk, hogy kétségbe vonják egyes bírák vagy választottbírák pártatlanságát, de még a pártatlan döntéshozatal lehetséges voltát is. Ebben az összefüggésben feltehető a kérdés, vajon csakugyan a – gyakran hangoztatott, de nem mindig bizonyított – pénz és időmegtakarítás magyarázza-e az alternatív rendezési módozatok térhódítását, vagy pedig az az egyszerű tény is, hogy *kevésbé épülnek pártatlanságra.* Az egyeztetésnél, mediációnál, mini-trialnál, a határozatot fogalmazó személyek pártatlansága nem sordöntő, mert a pártatlanságba vetett bizalom *visszavonható.* Ily módon a kimondatlan (vagy ki is mondott) kételyek megnyugtatást nyernek; és – *ha* sikert hoz az alternatív vitarendezési eljárás – a pártatlan döntéshozatal pótolhatóságának látjuk bizonyítékát.

V. ZÁRÓMEGJEGYZÉSEK

A pártatlan kétségbevonása, a biztosítására szolgáló eszközök fogyatékosságai, pótolhatóságának esélyei, a világos mutatók hiánya – mindez ahhoz a kérdéshez vezet, hogy vajon valóság-e a pártatlanság, megérdemli-e, hogy központi eszményként és értékként tartsuk számon nemzetközi viták rendezésénél.

Szembesítve a pártatlanság követelményét a gyakorlati nehézségekkel, számos ésszerű fenntartásig jutunk el. De ezzel még nemigen nyerünk útmutatást, és perdöntő bizonyítékokat sem egy ideál ellenében. Az ideálok és idealizmus nem láttatják a teljes valóságot, de ezzel nem szűnik meg gyakorlati értelmük. A jog, és különösképpen a nemzetközi jog, nem a maradéktalan megvalósulásban talál értelmet és igazolást.

A Törvény című prózájában Thomas Mann leírja Mózes távozását a Sínai-hegyre, ahol, módot keresve, hogy szabályokat alkosson, írásjeleket teremt (abban a hitben, hogy csupán a parancs hordozóit és őrzőit teremtette meg), aztán nekiül, vés, váj, símít, majd vérével keni be a táblákba metszett isteni parancsokat. Amikor visszaér a népéhez a kőtáblákkal, Mózes ezt mondja: „Jól tudom, és Isten is tudja előre, hogy az ő parancsait nem fogják megtartani; és az ő szavai ellen mindenkor és mindenütt vétkeznek majd. De mindenesetre jéghidegség fogja körül annak a szívét, aki ezt megtöri, mert az ő húsába és vérébe is be van írva, és jól tudja, hogy a szavak érvényesek."[52]

Más szóval, az isteni parancsok sem veszítik el létjogosultságukat, ha nem egyesülnek forradásnyom nélkül a valósággal. A tételezett elvek, szabályok egy társadalmi és pszichológiai akadályhálózatot teremtenek, mely ugyan nem tökéletes, nem áttörhetetlen, de az esetek számottevő részében befolyásolni képes az emberi magatartást. Ezért – számos olyan eljárási manőver mellett, melyek a kísértést igyekszenek csökkenteni, vagy a kísértés alatt való cselekvés esetőségét szűkíteni – a pártatlanság eszméje azon gyakorlati célszerű eszközök közé tartozik, melyek hozzásegítenek, hogy az emberi gyarlóságokkal valamivel magasabb szinten érjünk el kompromisszumot.

Jegyzetek

[1] Ashford v. Thornton, 1 B&Ald. 405
[2] 1 B&Ald. 460
[3] 59 Geo. III. c. 46
[4] REN JIANXIN: Mediation, Conciliation, Arbitration and Litigation in the PR of China. 15 International Business Lawyer 1987, 385
[5] ANAND: Compulsory Jurisdiction of the International Court of Justice. Bombay, 1961, 102
[6] MALRAU: L'Homme précaire et la litérature. Paris (Gallimard), 1977, 163
[7] CARBONNIER: Fléxible droit. Paris. (LGDJ), 1971, 296
[8] ARISZTOTELÉSZ: Rétorika. Budapest (Gondolat), 1982, 6
[9] ARISZTOTELÉSZ, Op. cit. 6–7
[10] Hogy egy ellenvéleményt is felhozzunk, JEROME FRANK szerint: „Kényszerzubbonyba bújtatnánk társadalmunkat, ha nem léteznének bíróságok, amelyek az ügyvédek hathatós segítségével állandóan javítják a jogot, az örökkön változó társadalmi, ipari és politikai feltételek valóságához alkalmazva azt. Nem szabad ugyan könnyelműen változtatni a jogot, mégis többé–kevésbé változékonynak, kísérletinek és ezért rosszul kalkulálhatónak kell lennie. *A jogbizonytalanság nagy része nem balszerencsés véletlen; éppen óriási társadalmi értéke van* (...)" (FRANK: Law and Modern Mind. New York, 1930 – magyar fordítás: Modern polgári jogelméleti tanulmányok. Budapest, 1977, 85.)
[11] Hamurabbi Törvénykönyve i. e. 2000–ből származik. Lásd a magyarázatokkal ellátott szöveget. C. MARKOVIĆ: Zakonik Hamurabia. Beograd, 1925 (Számunkra a 132–es szakasz a legfontosabb, a 2–es szakasszal összefüggésben.)
[12] R. DAVID: L'arbitrage dans le commerce international. Paris, 1982, 350
[13] TH. FRANCK: The Structure of Impartiality. New York, 1968, 243
[14] TH. FRANCK, Op. cit. 169
[15] New York Herald Tribune, 1961. április 17., 2. o.
[16] Az idézet forrása Th. FRANCK, Op. cit. 249
[17] P. LALIVE: On the Neutrality of the Arbitrator and of the Place of Arbitration. Recueil de travaux suisses sur l'arbitrage international, Zürich (Schultess), 1984, 23 – a 28. oldalon,
[18] Lásd a Szabályzat 2. szakaszának 4. és 7. pontját
[19] Lásd a Szabályzat 16. szakaszát, valamint a Nemzetközi Magánjogi Törvény 180. szakaszának 1. pontját
[20] Lásd a Szabályzat 8. szakaszának 1. pontját.
[21] Lásd az 1976–os Polgári Perrendtartási Törvény 71. szakaszát.
[22] Lásd a NKK Szabályzata 2. szakaszának 6. pontját; az Ammani Egyezmény 18. szakaszának 4. bekezdését; valamint az Államok és Más Államok Polgárai Közti Beruházási Jogviták Rendezéséről szóló Egyezmény 38. szakaszát.
[23] A Modell–Törvényt az UNCITRAL 1985. június 25–i ülésén fogadták el. – Lásd a 11. szakasz 1. bekezdését.
[24] Meg kell jegyezni, hogy vitás lehet, mely perrendtartás kizárásra vonatkozó szabályai alkalmazandók egy nemzetközi választottbírósági eljárásban – és alkalmazandók–e egyáltalán bármely nemzeti perrendtartási törvény szabályai.

[25] Lásd e fogalmakról közelebbről, EISEMANN: L'arbitre–partie. Liber Amicorum for Martin Domke, The Hague, 1967, 78; MATRAY: L'arbitre–partie en matiere internationale. Revue du droit international et de droit comparé, 1976, 153

[26] Lásd a 2. szakasz 4. és 7. pontjait

[27] TF 105, Ia, 247, 1979 (Black Lawson Ltd)

[28] Arbitration Journal, 1962, 215

[29] Ha nem egy állomon belüli igazságszolgáltatásról van szó, a helyzet valamelyest változik. A Nemzetközi Bíróság Alapszabályzata nem adja fel ugyan a pártatlanság követelményét, de a 31. cikk egy olyan rendelkezést is tartalmaz, mely – olyan esetekben, amikor kérdésessé válhat a pártatlanság, az *egyensúly* elvében keres pótlólagos biztosítékot. A 31. cikk 2. pontja szerint:

„Ha a Bíróság eljáró tagjai között olyan bíró szerepel, aki a felek egyikének állampolgára, bármelyik másik fél is jelölhet ki bíróként egy személyt."

[30] 12. szakasz, 1. bekezdés

Lásd e szakasz bővebb magyarázatát: HOLTZMANN, NEUHAUS: A Guide to the UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration. The Hague, 1989, 388–405.

[31] Lásd pl. az 1988–as bolgár Választottbíráskodási Törvény 13. szakaszát; az 1986–os kanadai Választottbíráskodási Törvény 12. szakaszát; az 1981–es francia Polgári Perrendtartási Törvény 1452. szakaszát; a Stockholmi Kereskedelmi Kamara 1988–as Választottbíráskodási Szabályzatának 6. szakaszát; a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara 1988–as Választottbíráskodási Szabályzatának 2/7 szakaszát; az Amerikai Választottbíráskodási Társulat (American Arbitration Association) 1988–as Szabályainak 19–es szakaszát.

[32] Egy érdekes perben, mely az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságáig jutott, megsemmisítettek egy választottbírósági ítéletet, mert annak meghozatalában közreműködött egy olyan választtotbíró is, aki egyébként gazdasági tanácsadással foglalkozik, és akinek számos ügyfelei közé tartozott az egyik peres fél is – *és ezt a körülményt a választottbíró nem tudatta.* Hozzá kell tenni, hogy a három választottbíró döntése egyhangú volt, és semmi sem utalt tényleges részrehajlásra. A megsemmisítés ellen szólt az a tény is, hogy a harmadik választottbíróról volt szó, akit nem a felek neveztek meg, hanem a két választottbíró jelölte ki közös megegyezéssel. A Legfelsőbb Bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem elég, hogy a választottbírák vagy bírák pártatlanok legyenek, emellett „el kell kerülniük a részrehajlás látszatát is". Az ítélet hozzáteszi: „Nem látjuk, hogy a választottbíráskodási eljárás hatékonysága bármi módon is veszélyeztetve lenne azon egyszerű követelmény által, hogy a választottbírónak közölnie kell a felekkel minden ténykedést, mely esetleges részrehajlás benyomását kelthetné." (Commonwealth Coatings Corp. v. Continental Casualty Co. et al. 393 US 145 – 1968)

[33] TOD: International Arbitration Amongst the Greeks. Oxford, 1913, 115–116

[34] TOD, Op. cit. 116

[35] Így például az 1987–es Amman–i Arab Egyezmény a Kereskedelmi Választottbíráskodásról előirányozza, hogy a választottbírák esküt tesznek, melynek a szövege a következő:

„Esküszöm a Mindenható Istenre, hogy igazságosan fogok ítélkezni, hogy betartom az irányadó jogot, és hogy kötelezettségeimet hűségesen, pártatlanul és tárgyilagosan végzem." (14. szakasz, 2. bekezdés)

[36] Vö. TUPMAN: Challenge and Disqualification of Arbitrators in International Commercial Arbitration. 38 The International and Comparative Law Quarterly, 1989, 26; FOUCHARD: La coopération du Président du Tribunal de grande instance a l'arbitrage. Revue de l'Arbitrage, 1985, 5; FOUCHARD: Les institutions permanentes d,arbitrage devant le juge étatique. Revue de l'Arbitrage 1987, 225; BERTIN: L'intervention des juridictions au cours de la procédure arbitrale. Revue de l'Arbitrage, 1982, 331; VÁRADY: On Appointing Authorities in International Commercial Arbitracion. 2 Emory Journal of International Dispute Resolution, 1988, 311.

[37] A New York–i Egyezmény rendelkezései közül elsősorban az V/2/b szakasz jön számításba, mely a közrenddel foglalkozik, valamint az V/1/b szakasz, mely lehetővé teszi az elismerés megtagadását, ha az egyik fél valamilyen módon akadályozva volt abban, hogy védje jogait.

[38] Az utóbbi jogeset főszereplője René David professzor. Az amerikai bíróság úgy találta, hogy említett kapcsolata Etiópiával nem vonhatja kétségbe pártatlanságát. Lásd: Imperial Ethiopian Government v. Baruch Foster Corp. 535 F. 2d 334 (5th Cir. 1976)

[39] Az idézet forrása Th. FRANCK, Op. cit. 171

[40] LAUTERPACHT: The Function of Law in the International Community. Oxford, 1933, 164

[41] Lásd FISCHER–ZERNIN, JUNKER: Arbitration and Mediation: Synthesis or Anthithesis? Journal of International Arbitration, 1988, 21; EDWARDS: Alternative Dispute Resolution: Panacea or Anathema? 99 Harvard Law Review, 668 (1986); KANOWITCZ: Alternative Dispute Resolution and the Public Interest: The Arbitration Experience. 38 Hastings Law Journal, 239 (1987); EISEMANN: Conciliation as a Means of Settlement of International Business Disputes: The UNCITRAL Rules as Compared with the ICC System. The Art of Arbitration, Liber Amicorum Pieter Sanders, 1982, 121; HOELLERING: Emerging Techniques of Private Dispute Resolution in Long–Term Contracts – Mediation, Mini–Trial, Med–Arb and Others. Arbitration & the Law, 1986, 15.

[42] Lásd az 1980. július 23–án meghozott szabályzat szövegét, Yearbook Commercial Arbitration, 1981, 165

[43] Lásd a Szabályzat szövegét, Yearbook Commercial Arbitration, 1986, 228

[44] A békítési eljárásról Kelet–Nyugat kereskedelemben lásd bővebben HOLTZMANN: Dispute Resolution Procedures in East–West Trade. 13 International Lawyer, 1979, 233

[45] Lásd HOELLERING: Emerging Techniques of Private Dispute Resolution in Long–Term Contracts: Mediation, Mini–Trial, Med–Arb., and Others. Arbitration & the Law, 1986, 15

[46] LIEBERMANN, HENRY: Lessons from the Alternative Dispute Resolution Movement. The University of Chicago Law Review, 1986, 424 – a 428. oldalon.

[47] Lásd HOELLERING: the Mini–Trial, Arbitration & the Law. 1982, 309; GOLDBERG, GREEN, SANDER: Dispute Resolution. 1985, 272–280.

[48] Lásd a Szabályzat szövegét, Yearbook Commercial Arbitration, 1986, 241

[49] Ilyen nyomásgyakorlásnak sokkal durvább típusai is ismeretesek. 1654–ben egy brit–holland egyezmény azt irányozta elő, hogy ha a választottbírák nem jutnak, egyezségre egy meghatározott napig, egy szobába zárják őket és ottmaradnak étel, ital, tűz és gyertya nélkül mindaddig, míg közös határozatot nem hoznak.
Lásd HUDSON: International Tribunals. Washington 1944, 52

[50] Lásd BARTELS: Contractual Adaptation and Conflict Resolution. Kluwer Law and Taxation Publishers, 1985; PETER: Arbitration and Renegotiation Clauses. Journal of International Arbitration, 1986, 29; HORN, FONTAINE, MASKOW, SCHMITTHOFF: Die Anpassung langfristiger Verträge – Vertragsklauseln und Schiedspraxis. Frankfurt 1984; LANDO: Renegotiation and Revision of International Contracts. 23 German Yearbook of International Law, 1980, 37.

[51] Lásd GOLDBERG, GREEN, SANDER, Op. cit. 280–310

[52] Thomas Mann: A törvény. – Vajda Endre fordítása, Magyar Helikon, 1958, 160–161

Rezime

Pristrasnost i nepristrasnost u rešavanju međunarodnih sporova

Članak počinje sa opisom tri osnovna načina rešavanja sporova i konstatuje da su u domenu međunarodnih sporova ova tri načina rešavanja sporova još u otvorenoj konkurenciji, njihove se relative vrednosti još nisu staložile. U ovoj oblasti, rešavanje sporova od strane trećih lica se još uvek vezuje za teško odrediv pojam poverenja; a najvažnija tačka oslonca poverenja je postulat nepristrasnosti. Članak ispituje sadržinu pojma nepristrasnosti, te nastoji da se – u kontekstu međunarodnog prava i prava međunarodne trgovine – približi odgovoru na dva pitanja: da li je nepristrasnost moguća, i da li je to zamenljiv koncept.

Summary

Partiality and Impartiality in the Settlement of International Disputes

The article starts with an outline of three different modes of settlement od disputes, and suggests that in the domain of international disputes these three modes are still in an open competition, their relative values have not been clearly settled. As far as third–party settlement is concerned, in the international setting it is still strongly dependant on the rather elusive notion of trust. The essential foothold of trust is the postulate of impartiality. The article examines the content of the notion of impartiality, and – within the context of international law and international trade law – it endeavours to scrutinize two questions: whether impartiality is possible, and whether it is a replacable concept.

MÁS SZÓVAL

A rovat azokat igyekszik bemutatni, akiknek erre, szakterületükön belül nem lenne szükségük: gondolkodásukat, alkotásaikat a szakma határainkon túl is ismeri. Mi azonban a be nem avatottakhoz szeretnénk közelíteni őket.

Ezért kérünk fel vajdasági – vagy vajdasági származású – tudósokat, művészeket, szakembereket, hogy próbálják meg más szóval elmondani, mi az, ami leköti őket, vagy írjanak kutatási területük, hivatásuk értelméről, sorsáról.

Folyóiratunk nyelvi közegét és feladatait szem előtt tartva azokhoz fordultunk, akik tevékenységükben a magyar nyelvet (is) használják – vagy erre keresnek alkalmat.

E számunkban dr. Ribár Béla fizikust mutatjuk be, aki így vall életútjáról:

Életutam

1930. szeptember 5-én születtem Debelyacsán és 41 szeptemberéig ott éltem iparos–földműves környezetben, ugyanis édesapámnak 40–50 munkást foglalkoztató cipőműhelye volt, de ugyanakkor 42 hol földje is, amelyet felessel műveltetett. Ez időszak emlékei a meghitt karácsonyi ünnepek, a téli szánkózások, melyek az istállóban pihenő lovak megjáratását is szolgálták, a nagy disznótorok és a nyári cséplések ideje, melyeket az udvarunk két oldalán magasló búzakazlak között gőzgéppel üzemeltetett cséplőgéppel végeztek.

Édesapám műhelyében is sokat időztem, úgyhogy el is sajátítottam a cipőkészítés akkori technológiáját. Egy Pálfi nevezetű segéd gyakran mesélgetett nekem és tőle hallottam először a kommunista szót. Élénken él emlékezetemben, amikor azt mondta, hogyha a kommunisták kerülnek hatalomra, akkor minden utcasarkon az eperfára embereket fognak akasztani. Ekkor kezdődött az iszonyom és undorom a kommunizmus iránt, ami később csak fokozódott, amikor jött a háború utáni beszolgáltatások

ideje, annak ellenére, hogy szüleimet ez nem érintette, és amikor tudomást szereztem a sztálini csisztkákról és a Goli Otokról.

1941-ben, amikor bejöttek a németek és Becskereken megnyílt a magyar gimnázium, szüleim Géza és Tibor bátyámmal együtt beadtak a Horváth konviktusba, ahol megkezdtem gimnáziumi tanulmányaimat. A konviktus arról volt nevezetes, hogy Horváth Sándor igazgató szavatolta minden szülőnek, hogy a gyermeke sikeresen fogja befejezni az évet. Szigorú tanulási és ellenőrzési rendszerrel ezt el is érte. Húszegynéhányan voltunk a konviktusban, köztünk 1–2 szerb nemzetiségű is, akik anyanyelvükön tanultak és akikkel barátságban éltünk együtt.

Visszaemlékszem kedvenc tantárgyamra, a latinra, melyet dr. Géczy Tibor tisztelendő úr, majd dr. Hardy Laura anyaországi tanár tanított. Három évig szorgalmasan tanultam ezt a nyelvet és sajnálom, hogy nem folytathattam tovább az érettségiig. Amikor a hetvenes évek elején családommal Aggtelek környékén barangolva lefordítottam egy Mária-szobor latin feliratát (Patrona Hungariae ora pro nobis), Zoltán fiam csodálkozva kérdezte: apu, te tudsz latinul?

A háborús helyzet miatt 44 szeptemberében az iskolákban nem kezdődött meg a tanítás, majd csak 45 kora tavaszán, ekkor iratkoztam a negyedik gimnáziumba. Az előadások igen mostoha körülmények között folytak (nagy tagozatlétszám, szűk tanterem, képzetlen előadók, hol ide, hol oda költözött az iskola) és nyárig befejeztük az iskolai évet. Mivel a Horváth konviktust konfiskálták, szüleim privát kvártélyra adtak. Nyugaton a harcok még dúltak és minden felszabadított város után az iskolát a főtérre vezényelték, hogy részt vegyünk a nagygyűlésen.

45 szeptemberében úgy-ahogy rendeződött a helyzet és a gimnáziumunk a Messinger nevezetű iskolát kapta meg, amely a Magyar Tannyelvű Vegyes Főgimnázium nevet viselte. Itt érettségiztem 1949-ben tizenegy falumbelivel. Ildomos megemlítenem akkori tanáraimat is: Ambrózy Károlyt, Fischer Andrást, Györffy Bélát, Heklay Istvánt, Józó Jánost és Telkes Imrét.

49 őszén beiratkoztam a Belgrádi Egyetem Természettudományi Karának matematika szakára, majd egy hónap után átiratkoztam a fizika szakra és ezen a szakon szereztem oklevelet 1955-ben. Vonzalmat éreztem a természettudományok iránt, úgyhogy a tanterven felül is hallgattam előadásokat az egyetemi éveim alatt.

55 őszén bevonultattak katonának, ahol három hónapig a „jobbra át", „balra át" és „hátra arc" vezényszavakkal egzecíroztattak az írástudatlanokkal együtt, amit igen értelmetlennek találtam. Mint okleveles fizikus mind a hadsereg, mind saját magam szempontjából sokkal hasznosabban is eltöltöttem volna azt az egy évet (pl. ha a hadseregnek egy kutató laboratóriumában foglalkoztatnak), így azonban azt az időt elveszettnek számítom.

Leszerelésem után, 56 szeptemberében a becskereki II. gimnáziumban kezdtem oktatni fizikát és matematikát. Az iskolának igen jól felszerelt szertára volt, amelyben sok időt töltöttem az előadásaimhoz szükséges demonstrációs kísérletek előkészítésére. Az első szakdolgozatomat is ott készítettem, miután az iskola vásárolt egy katódsugár oszcilloszkópot,

amelyet az előadásaimon hasznosítottam a fizikai jelenségek demonstrálására.

A tudományos kutatómunka vonzalmában 58-ban megpályáztam a Szarajevói Orvostudományi Egyetem Élettani Intézetének a tanársegédi állását, ahová fel is vettek, és ahol szeptemberben dolgozni kezdtem. Az ott töltött három év alatt sok mindennel foglalkoztam, így sugárvédelemmel, polarográfiás vizsgálatokkal, műszerszerkesztéssel. Időközben a Természettudományi Kar Fizikai Tanszékén is felkértek, hogy vezessem a fizikagyakorlatokat az orvostanhallgatók részére. Miután 59 nyarán megnősültem, féléves ebbéli tevékenységem honoráriumából vettem az első hűtőszekrényt. Szüleim egy-egy lakást vettek nekem és Tibor testvéremnek, aki már három éve volt tanársegéd a Kémia Tanszéken.

Mivel az Éllettani Intézetben mint fizikus nem láttam az előmenetel lehetőségét, kapva-kaptam az alkalmon, és a Fizika Tanszék felkérésére kérvényeztem áthelyezésemet. Ezen a tanszéken találtam egy korábban vásárolt keletnémet gyártmányú röntgenkészüléket, amely az anyag diffrakciós vizsgálatára szolgált. A készüléket összeállítottam és üzembe helyeztem. Ezzel kezdődött a kapcsolatom azzal a tudományterülettel, amellyel ma is foglalkozom és amelynek azóta is a szerelmese vagyok.

Abban az időben egy kutatócsoport a zágrábi „Ruđer Bošković" Intézetben Drago Grdenić akadémikus vezetésével már foglalkozott a kristályok szerkezetkutatásával. A tanszékemtől több ízben is kaptam szabadágot és majd másfél évet töltöttem ebben az intézetben, ahol megismerhettem a tudományos kutatómunka vonzását és varázsát. Nyugaton akkor már elektronikus számítóképeket használtak az ebbéli kutatásoknál, mi pedig még „gyalog" végeztük a napokig-hetekig tartó számításokat, mivel csak elektromechanikus gépeink voltak. Ennek ellenére sikerült olyan eredményeket elérnünk, hogy ezekről 1963-ban Rómában, a Krisztallográfusok Világkongresszusán már referálhattunk.

A témakör tudományos folyóiratait olvasva felfigyeltem arra, hogy a Berni Egyetem Kristálytani Intézetében több japán, indiai és amerikai dolgozik. Ez ösztökélt arra, hogy megpályázzam az ösztöndíjukat. 1965 végén írtam az intézet igazgatójának, hogy szeretnék nála dolgozni és kaphatok-e ösztöndíjat. Több levélváltás után 1966 májusában az igazgató értesített, hogy megkaptam a Svájci Nemzeti Alap ösztöndíját és szeptemberben Márta nejemmel és Zoltán meg Edit gyermekeimmel elindultunk Bernbe, ahol egy háromszobás berendezett lakás várt bennünket. A tudományos kutatási feltételek összehasonlíthatatlanul jobbak voltak mint idehaza: elektronikus számítógép, korszerű műszerek, kitűnő könyvtár állt rendelkezésemre. Egyedüli feladatom a kutatómunka volt teljesen szabad időbeosztással és igen jó ösztöndíj mellett, valamint a szeretteim közelsége is hozzájárult ahhoz, hogy a Bernben töltött három év felejthetetlen szép emlékként maradt meg emlékezetemben. 1969 májusában a Berni Egyetemen megvédtem doktori értekezésemet és bár az intézet igazgatója felajánlotta, hogy maradjak tovább, augusztus végén visszatértünk Szarajevóba, hisz idehaza, a tanszéken megígértem, hogy visszajövök.

Zoltán fiam, aki Bernben kitűnő eredménnyel elvégezte az elemi első két osztályát, Szarajevóban a harmadikba íratkozott. Amikor egyszer azt mondta, hogy „kérek med", majd firtatásomra németül is megmondta, hogy mit kér, csupán a magyar megfelelőjét nem ismerte az idegen szónak, ráeszméltem, hogy ha Szarajevóban maradunk, az anyanyelv ismerete gyermekeimnél hiányos lesz. Ez késztetett arra, hogy átköltözzünk Újvidékre. Szerencsénkre tudomást szereztem arról, hogy az Újvidéki Egyetem Fizikai Intézetében pályázatot írtak ki egy docensi állásra, amit megpályáztam és ahova meg is választottak, így 1970 szeptemberében átköltöztünk Újvidékre, ahol gyermekeim magyarul tanulhattak.

Az új munkahelyemen hozzákezdtem a laboratórium megszervezéséhez, műszerek beszerzéséhez és a kutatómunka beindításához. Kristály–szerkezet–kutatásokat előttem Vajdaságban nem végeztek. Fölneveltem egy kutatógárdát, melynek kutatási eredményeit a nemzetközi tudományos folyóiratok közlik. 73–ban felvettem a kapcsolatot a Magyar Tudományos Akadémia Központi Kémiai Kutató Intézetének röntgendiffrakciós laboratóriumával, amely kapcsolat gyümölcsöző együttműködéssé fejlődött. Ebből az együttműködésből közel száz közös tudományos dolgozat és tudományos kongresszusokon való beszámoló fakadt. Ezen kívül a laboratóriumom kapcsolatokat tart fenn olasz–, német– és franciaországi valamint svájci intézetekkel is, amelyek szintén közös közleményeket eredményeznek. Vezetésem alatt készítettek el és védtek meg 12 magiszteri és doktori értekezést.

Kutatási és oktatási tevékenységem elismeréséül 1987 decemberében a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia levelező tagjává választottak. A Philadelphiai Institute for Scientific Information adatbázisa szerint a publikált eredményeimet eddig közel négyszázötvenszer idézték a világ különböző tudományos folyóirataiban, könyvekben és monográfiákban.

Ribár Béla

Original scientific paper

RIBÁR BÉLA

AZ ATOMOK VILÁGÁBAN

A kristályszerkezet–kutatás feladata, hogy meghatározza az atomok helyét a kristályban, a köztük lévő távolságokat, az ún. kötéstávolságokat, a távolságok alkotta szögeket (kötésszögek), a molekulák térbeli alakját, a molekulák közötti kapcsolódási módokat stb. E kutatások azért fontosak, mert az anyag fizikai és kémiai tulajdonságai a szerkezetüktől is függnek. Ennek az igazolására példáként a gyémánt és a grafit említhető. Mindkét anyagot csak szénatomok alkotják, de tulajdonságaik merőben különböznek, éppen az atomok különböző elhelyezkedése és kapcsolódási módja következtében. A gyémánt színtelen, átlátszó, nagyon kemény drágakő, amely szigetelő, azaz nem vezeti az elektromos áramot. A grafit viszont puha, fekete színű és vezeti az elektromos áramot. Megállapították továbbá, hogy egy gyógyszer élettani hatása a molekula összetétele mellett függ annak alakjától is.

A kristályokra az jellemző, hogy bennük az atomok meghatározott rend szerint helyezkednek el és periódikusan ismétlődnek bizonyos irányokban, melyeket a kristály tengelyeinek nevezünk. Minden kristálynak három tengelye van, melyek nem fekszenek egy síkban. A kristályokat a tengelyeik mentén jelentkező ismétlődési periódusok és a tengelyek közötti szögek alapján hét rendszerbe sorolhatjuk. A konyhasóban pl. a három tengely egymásra merőleges és a nátrium, valamint a klór ionok ismétlődési szakaszai a három tengely mentén azonosak ($a=b=c=5{,}62°$). Ezt a kristályrendszert nevezzük köbös rendszernek.

Ahhoz, hogy meghatározzuk egy kristálynak a szerkezetét, elegendő ha egy parányi kristállyal rendelkezünk, amelynek a mérete kb. 0,1–0,2 mm. Igen gyakran a kristályok az egyik tengely irányában gyorsabban növekednek mint a másik két tengely irányában, s így hosszú oszlopok alakjában kristályosodnak. Ha egy ilyen kristályt egy henger alakú kamra középpontjába helyezünk úgy, hogy a kristály tengelye megegyezzen a henger tengelyével, és a kristályra monokromatikus (egyszínű) röntgensugárzást bocsájtunk merőlegesen a tengely irányára, akkor a kristály rácssíkjairól visszaverődő sugarak a henger belső falához símuló

filmen párhuzamos vonalak mentén feketedési pontok sorozatát idézik elő, melyek a film előhívása után válnak láthatóvá. A használt röntgensugárzás hullámhosszának és a kamra sugarának ismeretében a párhuzamos vonalak közötti távolság nagyságából kiszámítható a kristály tengelye mentén (amely egybeesik a kamra tengelyével) az atomok ismétlődési periódusa. A felvételezés közben a kristály a tengelye körül 20–30°-ot oszcillál, hogy a rácssíkok reflektáló helyzetbe kerüljenek.

Hasonlóképpen, ha a kristályt úgy helyezzük el a kamrában, hogy egy másik tengelye essen egybe a kamra tengelyével, és a felvételezést az előbb leírt módon megismételjük, a filmen a feketedési pontok, melyeket reflexióknak nevezünk, újfent párhuzamos vonalak mentén helyezkednek el, de a vonalak egymástól való távolsága különbözik az előző filmen kapott távolságoktól, ha az ismétlődési periódusok a tengelyek mentén különböznek. Ily módon tehát meghatározható mindhárom tengely mentén az atomok ismétlődési periódusa. A tengelyek közötti szögek optikai mérésekkel határozhatók meg, mégpedig úgy, hogy mérjük a kristályt határoló felületekről visszavert fénysugarak közötti szöget.

Hogy milyen rend szerint helyezkednek el az atomok a kristályban, azt az adott kristályra jellemző szimmetriaelemek határozzák meg. A szimmetriaelemek a következők: szimmetriaközpont, másod–, harmad–, negyed– és hatodrendű forgástengely, tükörsík, csúszótengely és csúszósík. Megemlítendő, hogy a kristályok világában az ötödrendű forgástengely nem létezhet. A növény- és állatvilágban ez a forgástengely néhol megjelenik.

A múlt század végén Schönflies német matematikus kiszámította, hogy a hét kristályrendszerben a létező szimmetriaelemek lehetséges kombinációja 230. A szimmetriaelemek egy lehetséges kombinációját tércsopotnak nevezzük.

Ha a felvételezéshez használt kamrában ezzel koaxiálisan két henger alakú fémgyűrűt helyezünk egymástól 1–2 mm távolságra, akkor e hézaggal kiválaszthatunk egy vonal mentén jelentkező reflexiósort és amíg a kristály a tengelye körül 200°-ot oszcillál, azzal egyidőben a kamra egyenletesen elmozdul 100 mm-t a tengelyével párhuzamos irányba, akkor a reflexiók az egész filmen szóródnak szét. Ezt a felvételezési módszert azért használjuk, hogy meghatározhassuk minden egyes reflexiónak az indexét, ami nem más mint a reflexióhoz hozzárendelt három egész szám (h, k, l)). E számok értékei attól függnek, hogy a röntgensugárnyaláb melyik rácssíkról verődött vissza, és hányad rendű a visszaverődés. Ugyanis egy d egymás közötti távolságra lévő rácssík sorozatról a röntgensugarak csak akkor verődnek vissza, ha kielégítik a Bragg egyenletet: $n\lambda = 2d \sin\theta$, ahol n a visszaverődés rendje (egész szám), λ a röntgensugárzás hullámhossza és θ a rácssíkról történő visszaverődés szöge.

A reflexiók indexelésével meghatározhatjuk a reflexiók kioltási törvényszerűségeit, amelyek segítségével azonosíthatjuk a tércsoportot, amelyhez a vizsgált kristály tartozik. Így pl. ha megállapítottuk, hogy a Oko típusú reflexiók csak akkor jelentkeznek ha k páros szám, ez azt jelenti, hogy a kristályban jelen van a másodrendű csúszótengely, amely párhuzamos a

kristály B tengelyével. És ha pl. a rombos rendszerű kristály esetében egyedül csak ezt a kioltási törvényszerűséget észleltük, ezzel egyöntetűen meghatároztuk a tércsoportot, amelyhez a vizsgált kristály tartozik. Ugyanis a különböző tércsoportra más és más kioltások jellemzőek.

A kutatási folyamat következő lépése a reflexiók intenzitásának a mérése. A visszaverődés erőssége a különböző rácssíkokról függ az atomok elrendeződésétől, azaz a kristály szerkezetétől. 2–3 évtizeddel ezelőtt a reflexiók intenzitását a filmen előidézett feketedés mértékéből határozták meg. Ma ezt a műveletet számítógépes vezérlésű diffraktométerek végzik, amelyek a kristály rácssíkjairól visszavert röntgensugárnyaláb intenzitását megfelelő számlálóberendezéssel mérik. A mért reflexiók száma ezres nagyságrendű és függ a kristályrendszertől, valamint az elemi cellában meghatározandó atomok számától. A kristály elemi cellája az a paralelopipedon, amelynek az élei a kristály tengelyével párhuzamosak és nagyságuk a tengely mentén jelentkező periódusokkal egyenlő.

Fourier, francia matematikus a 19. század elején felfedezte, hogy a periodikus függvény trigonometrikus sor segítségével ábrázolható. Mivel a kristályban az atomok periodikusan ismétlődnek, a kristály elektronsűrűség–eloszlásának a leírásához a kutatók a Fourier–sort vették igénybe. A kristály elektronsűrűség eloszlása háromdimenziós Fourier–sor segítségével számolható ki. A sor koefficiensei a rácssíkról visszavert röntgensugárnyaláb intenzitásából nyert ún. szerkezeti amplitúdók. A szerkezeti amplitúdókat a mért intenzitásokból kapjuk, meghatározott korrekciók után. Az elektronsűrűség eloszlása alatt a kristály egyes pontjaiban az egységnyi térfogatban lévő elektronok számát értjük. Azon a helyen, ahol a legnagyobb az elektronsűsűség, ott van a legnehezebb atom, mivel az tartalmazza maga körül a legtöbb elektront. Tehát az elektronsűsűség–eloszlás maximumai határozzák meg az atomok helyeit a kristály elemi cellájában.

Az elektronsűrűség–eloszlás kiszámolásához a szerkezeti amplitúdók fázisainak az ismerete is szükséges, amit viszont kísérleti úton, azaz mérésekkel nem határozhatunk meg. Ez képezi a szerkezetkutatás fázisproblémáját. És miután a kutatók felismerték, hogy a rácssíkokról visszaverődő sugárnyaláb–intenzitásokból számított szerkezeti amplitúdók között bizonyos valószínűségi fázisösszefüggések léteznek, számítógépes programokat dolgoztak ki a fázisok közelítő meghatározására.

Mivel az elemi cellában a pontok száma végtelen, hogy a probléma megoldható legyen, a periódusokat egyenlő szakaszokra osztjuk és lépésenként számoljuk ki az elektronsűrűség értékét. Ha pl. a periódusokat 50 egyenlő részre osztjuk, akkor a háromhajlású kristályrendszerben, amelynek nincs szimmetriaközpontja, 50x50x50, azaz 125 000 pontban kell kiszámítani az elektronsűrűség értékét háromdimenziós Fourier–sor segítségével. Mivel a sor koefficienseinek a száma ezres nagyságrendű, egy ilyen elszámoláshoz egy emberélet sem volna elegendő, ha azt kézi számolással, azaz elektromechanikus számítógéppel szeretnénk elvégezni. A probléma csakis elektronikus számítógéppel oldható meg.

Miután a Fourier–sor segítségével számolt elektronsűrűség–eloszlásból meghatároztuk az atomok helyeit (koordinátáit) az elemi cellában, következik a kristály szerkezetének a „finomítása", amely a legkisebb négyzet matematikai módszer segítségével történik. E módszer lényege az, hogy olyan koordinátákat keres az atomoknak, amelyekkel a mért és számított szerkezeti amplitúdók különbségeinek négyzetes összege a legkisebb értéket mutatja, azaz $\Sigma \, ||F_o| - |F_c||^2 = \min$. E képletben $|F_o|$ a rácssíkról visszaverődött sugárnyaláb–intenzitásból nyert szerkezeti amplitúdó abszolút értéke, $|F_c|$ az atomok koordinátáival számított szerkezeti amplitúdó abszolút értéke és Σ a különbségek négyzeteinek az összegét jelenti. Az F_c kiszámításához az atomok koordinátáin kívül ismernünk kell az atomok szórásténye zőit is, azaz, hogy hogyan szóródnak a röntgensugarak az egyes atomfajtákon. Ezt a különböző atomfajtákra az elméleti fizikusok számították ki a szórási szög függvényében. Mivel ezeket a szórásténye zőket a nyugalomban lévő atomokra számíthatták ki, a kristályban viszont az atomok rezgő mozgást végeznek egyensúlyi helyzetük körül, az F_c számításánál ezt is figyelembe kell venni.

A szerkezet „finomítása" után az ún. megbízhatósági tényezőt számoljuk ki, amelyet úgy kapunk, ha a mért és számított szerkezeti amplitúdók különbségeinek az abszolút összegét elosztjuk a mért szerkezeti amplitúdók összegével. Ez a mennyiség az egyik fokmérője annak, hogy milyen pontosan oldottuk meg a kristály szerkezetét és értéke a diffraktométerrel mért intenzitások esetében 0,05 körül mozog.

Végezetül, ha meghatároztuk az atomok helyeit az elemi cellában, kiszámolhatjuk a kötéstávolságokat, kötésszögeket, valamint a kristály szerkezetére jellemző többi paramétert és elkészíthetjük a dolgozatot, amelyet valamely nemzetközi tudományos folyóiratnak küldünk el közlés céljából.

A leírtak szemléltetésére például szolgáljanak a legújabb kutatási eredményeim. Az odvas keltikéből (Corydalis cava) izoláltuk a bulbokapnin nevezetű vegyületet, amelynek a gyógyászatban több alkalmazása van. Használják a Parkinson–kór valamint a neurovegetatív betegségek kezelésénél.

A vegyület összetétele $C_{19}H_{19}NO_4$ és rombos rendszerben kristályosodik a következő periódusokkal: a=8,293/5/, b=8,462/5/ és c=22,80/1/ Å. Az elemi cella négy molekulát tartalmaz. A reflexiók indexelésével megállapítottuk, hogy a h00, 0k0 és 00l típusú reflexiók csak akkor jelentkeznek ha h=2n, k=2n és l=2n (n egész számot jelent), ami három egymásra merőleges másodfokú csúszótengely jelenlétét bizonyítja a kristályban. A szerkezet 1523, kísérletileg észlelt szerkezeti amplitúdóval történő „finomítása" R=0,063 megbízhatósági tényezőhöz vezetett. A molekula alakja az 1. ábrán látható, amelyen a kis körök a hidrogéneket ábrázolják. A 2. ábra a molekuláknak az elhelyezkedését mutatja az elemi cellában (a hidrogénatomok itt nincsenek feltüntetve).

Az A és D hattagú gyűrűk aromásak, ami azt jelenti, hogy a gyűrű szénatomjai egy síkban fekszenek. A szén–szén kötéstávolságok 1,356/7/ és

1,420/6/ Å között váltakoznak. A szén–szén–szén kötésszögek 115,9/4/ és 122,4/5/° közötti tartományban jelentkeznek. A aromás gyűrű síkbéli jellegét bizonyítja, hogy az egyes atomoknak a síktól való legnagyobb eltérése mindössze 0,057/4/ Å. A két aromás gyűrű síkja 34,4/2/ °–ot zár be egymással.

1. ábra

2. ábra

Az öttagú gyűrű két fajta szén–oxigén egyes kötést tartalmaz. A rövidebb kötéseket (1,373/7/ és 1,377/6/ Å) az aromás gyűrű szénatomjai (C14, C15) alkotják, míg a hosszabb kötéseket (1,412/9/ és 1,413/8/ Å) a C17–es atom alkotja.

A B és C gyűrűk atomjai nem fekszenek egy síkban és alakjukat a konformációs analízisban használt „félszék" és „csavart kád" elnevezésekkel jellemezzük. Annak érdekében, hogy a O1 és O4 jelzésű oxigénatomok között a kölcsönhatás a lehető legkisebb legyen (mivel nem alkotnak kémiai kötést), a C12, C13 és C14 jelzésű szénatomok gyűrűn kívüli szögei lényegesen nagyobbak 120° –nál.

A O3 és O4 oxigénatomok között, közelségük ellenére (2,684/6/ Å), nem alakult ki molekulán belüli hidrogénhíd–kötés, mivel az O4–H...O3 szög túl kicsi (111°). Ellenben a O4 jelzésű oxigénhez kapcsolódó hidrogén a B–tengely mentén egy periódussal eltolt molekula nitrogénjével alkot hidrogénhíd–kötést, mely a 2. ábrán pontozott vonallal van feltüntetve.

Megyjegyzés: A bulbokapnin izolálását az odvas keltikéből Kanyó István aspiráns, a számítógépes számításokat pedig Mészáros Csaba tanársegéd végezte. A reflexiók intenzitását a Berni Egyetemen dr. Peter Engel docens mérte, és számolta ki belőlük a szerkezeti amplitúdókat. A kutatási eredmények bővebb terjedelemben az Acta Crystallographics c. nemzetközi folyóiratban kerülnek publikálásra az említett társszerzők feltüntetésével.

KÖNYVSZEMLE

Book review

VRANICKI TÉPELŐDÉSEI A TÁRSADALMI FEJLŐDÉSRŐL

(Predrag Vranicki: Razgraničenja. Školska knjiga, Zagreb, 1988)

Predrag Vranicki mindenképpen az egyik legjelentősebb társadalomtudósunk, akit Európa az elsők között ismert meg azon jugoszlávok közül, akik még az ötvenes évek legelején rámutattak arra, hogy létezik az akkori, Moszkvából diktált marxizmustól merőben eltérő, másmilyen Marx-értelmezés is. Ez létezett a múltban, de korunkban is, s ezért Vranicki és a hasonló nézeteket vallók kérlelhetetlenül bírálhatták a sztálini eszmekört és gépezetének társadalmi gyakorlatát.

Mint ismeretes, Európában Vranicki írta meg a marxizmus történetét. Könyvét több egyetemen (természetesen Nyugat-Európában) tankönyvként vagy kiegészítő kézikönyvként használták. Az első, egykötetes tanulmány idővel háromkötetesre bővült, de nem változott a szerző alapvető hozzáállása. Nevezetesen az, hogy a marxizmus nem tekinthető egy zárt gondolati rendszernek és hogy sokféle vonalon indultak el jelentős gondolkodók, akik Marx életművéből merítettek. Így, természetesen a teljesség igénye nélkül, az itt ismertetett kötetében Vranicki hangsúlyozza (75. o.): „Eddigi újabbkori filozófiatörténelmünkben végigvonultak a dietzgenisták, a plehanovisták, a machisták és leninisták, az adleriánusok, a kautzkysták, a Lukács követői és a deborinisták, a frankfurti iskola hívei, a blochisták, a sztálinisták és bírálóik – a praxisták stb."

Az ötvenes évek elején ugyancsak Vranicki szerkesztésében megjelent a *Marx és Engels korai munkái* című szöveggyűjtemény (gerincét a Gazdasági-filozófiai kéziratok és a Feuerbach-fejezet a Német ideológiai kötetből képezik), amely nálunk sok kiadást ért meg.

Sokak szerint, e sorok írója szerint is, Vranicki volt a Praxis-kör eszmei megalapozója, noha írásait nem jellemezték a kirívó megfogalmazások, amelyek gyakoriak voltak a folyóiratban. Valószínűleg ezért nem volt kitéve annyira az éles politikai cimkéző támadásoknak a hivatalos jugoszláv politika részéről, mint a Praxis-kör tagjainak legtöbbje egészen a folyóirat és a filozófiai nemzetközi nyári iskola beszüntetéséig és azután is). De mindenképpen reá is vonatkozik az a megállapítás, hogy vitathatatlan érdemei vannak a sztálinizmus és az államszocialista rendszer embertelen voltának leleplezése terén, ugyanakkor azonban meddőknek bizonyult a kiút, a távlatok felfedésében. Természetesen – ma, a kilencvenes évek legelején utólag tudjuk már – ez nem a Praxis-kör tagjainak szellemi képességén múlott, hanem azon az objektív adottságon, hogy a meglévő szocialista rendszerek –

beleértve a jugoszlávot is – zsákutcába torkolltak és nem is létezett kiút, amit csak fel kellett volna fedezni. Ez még nem jelenti a szocializmus tagadását, de még ki kell kutatni, milyen lesz az, amely tényleges társadalmi előrehaladást fog jelenteni, valamint milyen módon és milyen tárgyi adottságok lesznek szükségesek, hogy napirendre kerülhessen az ilyen irányú társadalmi előrehaladás, amely mindenképpen különbözni fog az eddigi tévhitektől és társadalmi gyakorlattól.

A szerző az 1988-ban megjelent könyvében az előző négy évben, az 1983–1987 között írt kilenc tanulmányát jelentette meg, tehát a közép-kelet-európai viharos rendszerváltozások előttieket, de az eddigi szocialista rendszerek megingásának előszele már mindenképpen jelen van. A cím is azért „elhatárolások" – ahogy Vranicki (1988 januári keltezésű) előszavában kifejti –, mert kutatja a marxizmus és a szocializmus stratégiai tévutait. A szerző a stratégiai melléfogásoknak csak egy kisebb részét tartja részben indokoltnak és ezáltal elfogadhatóknak, többségük semmiképpen sem indokolt számára. Szerinte az utóbbi fél évszázad döntő stratégiai melléfogása a nem demokratikus és nem átgondolt, leszegényített sztálinizmus és annak öröksége (7. o.). Vranicki igyekszik magát elhatárolni a tévhitektől és a történelmileg már meghaladott nézetektől (részben valamikori saját nézeteitől is). Ezek az indokolt elhatárolások vonatkoznak a társadalmi átmeneti időszak jellegének megítélésére valamint időtartamára, de újra át kell gondolni és megvilágítani az államszocializmus értelmét és hatékonyságát, nem kevésbé a kis- és a középnagyságú tulajdon jelentőségét, a demokratikusság és az önkormányzás–önigazgatás módozatait és szerepét, a tudománynak és alkalmazásának a társadalmi fejlődést meghatározó tényezőként való kezelését. Nem kevésbé lényeges valósan felmérni és értékelni a jelenkori tőkés rendszer lehetőségeit és meghatározó jellegét, hisz az egész világgazdaságban döntő szerepet tölt be. A szocialista társa- dalmak megítélése téves volt, nem számolt a valósággal, hisz valójában a fejlett kapitalizmus alárendeltjei voltak és történelmileg sok vonatkozásban ezen nemigen lehet változtatni. Ezért Vranicki szerint (8. o.) a szocialisták „a hatalomért folytatott harcot fel kell hogy váltsák az emberi jólétért, az eddigiektől demokratikusabb és humánusabb társadalmi viszonyokért folytatott küzdelemmel". Ezt a hitvallását hangoztatva Vranicki nemcsak a dogmatizmustól határolja el magát, de azt is megállapítja, hogy „a szocializmus és a demokratikusság több igen lényeges kérdése ezideig tisztázatlan még".

Ezért – noha 1991-ben bizonyára sok mindenről többet és másképpen írt volna – az olvasó számára a legérdekesebb az a három tanulmány, amely a Miről is van tulajdonképpen szó? alcímet viseli és amelyeket a szerző ízelítőként közölt, bejelentve szán-dékát, hogy egy átfogóbb sorozatban tárgyaljon egy sor időszerű elméleti – gyakorlati témát. A közzétett három tanulmány közül legidőtállóbb A marxista filozófia – miről is van tulajdonképpen szó? című.

Az említett tanulmány hangvételének érzékeltetésére érdemes megemlíteni Vranicki berzenkedését amiatt, hogy évtizedeken át sokan „kíméletlen leálcázást" igényeltek, „olyan filozófiai nézetekkel szemben, amelyeknek nincs tömeges befolyásuk még az értelmiség körében sem és nem is osztály-vetületűek, ahogyan az fennáll a marxizmus esetében". Példaképp említi Russell, Dewey, Hussert, N. Hartman, Heidegger, Mounier, Jaspers és mások filozófiáját (79. o.), de utal a forradalmi polgárság filozófusaira is, akik nemcsak korszakuk forradalmi törekvéseit képviselték (Descartes, Spinoza, Hob-

bes, Kant, Fichte, Hegel). A polgári filozófia mindig is sokrétű, sok irányba mutató és alanyian kreatív volt. Ezért Vranicki szerint csak is ilyen jellegű lehet a valóban marxista filozófia is. Annál is inkább mert Vranicki elveti – ezzel a nézetével nem egy filozófus vitába is szállhat – a filozófiának (így a marxista filozófiának is) elsődleges tudományos jellegét. Szerinte „a filozófia sokkal közelebb áll a kreatív művészethez, mint a tudományhoz" (80. o.).

Hasonlóképp az olvasó külön érdeklődésére tarthat számot A marxizmus pluralizmusa – miről is van szó? című tanulmány, amely a marxizmus monolitizmusra törekvését a dogmatizmus és a zsdánovizmus élesztgetésével azonosítja. A monolitizmus csak az állami hatalom kényszerével valósítható meg, és a másként gondolkodás meggátolását jelentheti, ami a marxizmus már ismert meddőségéhez vezet (174. o.).

Predrag Vranicki könyve olyan kötet, amelyet érdemes kézbe venni, annál is inkább, mert kevés kész megoldást nyújt az olvasónak, de annál több kérdést vet fel és új átgondolásokra késztet.

REHÁK László

VAN-E MÉG ÁLOM KÖZÉP-EURÓPÁRÓL?

Konrád György: *Európa köldökén*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990

Műfaji szempontból már a Kerti mulatság, Konrád egy évvel korábban megjelent könyve sem egyértelmű alkotás, hanem regény és munkanapló sajátos ötvözete. Az Európa köldökén – a szerző meghatározása értelmében – politikai, stratégiai és paranoid esszék gyűjteménye. Politikai esszék, mert „keletkeztek egy politikai államban (Magyarországon) és ide vannak kötve a kiinduló kérdéssel: hogyan szerezhetnénk magunknak és társainknak több szabadságot". Stratégiai esszék, mert „céljuk megérteni azt, ami szembejön" és paranoidak, mert „a szerző rajta tartja a szemét a fegyvereseken, mivel hogy már meg akarták ölni, csak úgy, mert olyan, amilyen. Hátha ezek a rosszposztók megint ilyesmivel állnak elő, hátha más jómadarak elsütik a hidrogénbombát" (6. o.). Az átfogó műfaji meghatározás – esszék – alatt azonban margináliák, naplójegyzetek, reflexiók, meditációk értendők. „Hogyan is nevezzem őket?", teszi fel az író is ezt a kérdést, hogy aztán a „mondatok, bekezdések egy ember folyamatos, hangtalan magánbeszédéből" meghatározással oldja meg a dilemmát.

A részben időrendi, részben tematikai szempontok alapján három tömbre osztott írásokat egy 1990 márciusában keletkezett előszó vezeti be, melyben Konrád esszéinek keletkezési körülményeiről, megírásuknak motívumairól, saját egzisztenciális és írói problémáiról szól, azaz mindarról, ami a kötet írásaival összefügg. Az írások műfaji jellegéből kifolyólag nem lehet fiktív elbeszélőről szó, de mégis különösen hat (ha figyelembe vesszük, hogy a mai intellektuális próza szinte megfosztotta befogadóját az olvasmányosság élményétől) az írói nyilatkozatok közvetlensége, a „személyes világkép" erőteljes hangsúlyozása, annak egyértelműsítése, hogy személyes tapasztalatokról van szó. (Pl. A cinkos és a Kerti mulatság című alkotásában Konrád az elbeszélő szerepét, de még a

szerződés fogalmát is igyekszik magától elvonatkoztatni.)

Az esszék egy évtized (1979–1988) folyamán keletkeztek, annak „áruló jeleit" hordozzák, ezért egészen a közelmúltig Magyarországon csak szamizdatban jelenhettek meg. Az 1989-es politikai változásokkal a felvetett problémák nagy része „üveg alá került", s most „az olvasó dolga eldönteni, vajon túlélték-e azt a magányt, amelyben egy évtizeden át keletkeztek" (10. o.).

A kötet írásait összekapcsoló, szervező elem a szabadság kérdésköre, amely egyetemes érvényű, ám ugyanolyan személyes is. Konrád szerint: „Nem tudom helyes-e a kérdéseket odatűzni a földgolyó egyetlen pontjához. Mindenesetre ez történt, s a szerző kérdése az volt, mi kellene ahhoz, hogy állandó lakcímén, Budán, amely egy négyszáz éves spanyol térkép tanúsága szerint a fekvő Európa-dáma köldöke, egyszóval saját otthonában is szabad polgár lehessen" (9. o.). A szabadság átfogó kérdéskörén belül a jelölt évtized ismérvei kerülnek górcső alá: kommunizmus, háború, béke, cenzúra, zsidó dilemmák, közösségi és személyes viszonya, az irodalom és a regény, földrajzi viszonylataink, kulturális állapotunk stb., mindaz, ami miatt Konrád szerint nem lehetünk szabadok. Vagyis fordított mechanizmust alkalmaz, amikor a lehetséges szabadság kritériumainak felsorolása helyett a „nem-szabadság" ismérveiről rántja le a leplet. A „nem-szabadság" állapotának pedig egyik legsúlyosabb következménye az, hogy a „mesterséges kiskorúság állapotába" kényszerít, azaz „aki nem szabad, az nem felnőtt, a tekintélyuralom emberei éppoly éretlenek, mint alattvalóik" (A harmadik reformkor elé. Napló-jegyzetek. 27. o.).

Konrád György esszéi a társadalom, a politika, a közösség és az egyén rendkívül szövevényes viszonyrendszerét, a hatalom mechanizmusát tárják fel az olvasó előtt egy olyan kötetben, melyet nem szükséges okvetlenül sorrendben, de nem lehet felületesen olvasni. Már a Kerti mulatságról is megállapította a kritika, hogy esetében többszörös naplóról illetve regénysokszorozódásról van szó. Nemcsak az író jegyzeteit, hanem a szereplők is egytől egyig naplót vezetnek, ezért az áttekinthetőség érdekében az olvasó is kénytelen jegyzetelni. Ugyanez vonatkozik esszékötetére is. „Abban, hogy én: te is benne vagy", hirdeti Konrád, vagyis esszéinek megértéséhez nemcsak olvasói, hanem alkotói hozzáállás szükséges. „Kíváncsi vagyok erre a könyvre: hogy járja be egy ember öntudatának tartományait (...) Semmilyen tudást nem kínálok az olvasónak, legföljebb ezt a szemgyakorlatot, amely tekintetünket koponyánk belseje felé fordítja", olvassuk Mondatok egy képzelt regényről című esszéjében (56. o.).

A kötet írásainak „személyes kerete" van. Ahogy az előszóban, úgy a kötet utolsó írásában is a közvetlen, önmagáról valló írói én áll előttünk. A Kérdésekre válaszok című írás ugyanis egy interjú, melyben Kartal Zsuzsa költőnő kérdéseire válaszol Konrád György.

Az Európa köldökén egyik legérdekesebb írása a Van-e még álom Közép-Európáról? című. A címbe foglalt kérdésre az író azonnal meg is adja a választ: „Van. Kell hozzá némi műveltség, történelmi belátás és filozófiai elfogulatlanság" (153. o.). Közép-Európa fogalma itt politikai és kulturális feladatként áll előttünk, mert „személyes öntudatunk tágulásának erre a koncentrikus körére szükségünk van". Szükségünk van rá, hisz „adva van a sokféleség; ha valóságtisztelők vagyunk, akkor tiszteljük sokféleségünket. A közép-európai kultúrában kinyújtóznunk természetes bővülési kör.

Minél jobban ismerjük egymást, szomszédainkat, annál inkább vagyunk közép-eruópaiak; nem annyira a születés, mint inkább a tanulás révén. Aki nem akarja megismerni szomszédait, az kulturálisan elgyengül" (153. o.).

Konrád Európa köldökén című esszékötete az elmúlt időszak (1979–1988) rendkívül sok motívumra kiterjedő elemzése, jelenségeinek összegezése, döbbenetes és kíméletlen szembesülés önmagunkkal, világunkkal. Ugyanakkor lehetséges fejlődésünk esélyeinek taglalása, út és válaszkeresés létfontosságú kérdésekre Kelet-Európában. Egyébként: „egy kelet-európai, államkórban szenvedő páciens házipatikája".

BENCE Erika

SZABÓ TIBOR TANULMÁNYA A. GRAMSCIRÓL

(Szabó Tibor: *Gramsci politikai filozófiája*. Lukács Kör, Szeged, 1991)

A szerző, aki nagyszámú tanulmányt jelentetett meg Gramsciról, valószínűleg hasonló válaszút előtt állt, mint hazai politológusunk, Najdan Pašić, aki feltette maga és esetleges olvasója számára a kérdést: vajon ebben a viharos kelet-közép-európai társadalmi, gazdasági és politikai átrendeződésben érdemes-e közzétenni elkészült munkáját. Mindenesetre, Szabó Tibor tanulmányát érdemes volt megjelentetni, mint az első magyarországi Gramsciról szóló esettanulmányt.

Évekkel ezelőtt egy ilyen esettanulmány, amely noha nem öleli fel Gramsci egész munkásságát, csak politikai filozófiájára összpontosít, nagy érdeklődést váltott volna ki, mert Gramsci életműve – így Szabó T. esettanulmánya is – az akkori hivatalos felfogásoktól és illúzióktól eltérő átrendezésekről és távlatokról szól. Ma Gramsci nézeteinek és elemzéseinek – éppúgy, mint a legtöbb marxista irányzatnak – elsősorban egyetemes civilizáció – és szellemtörténeti jelentősége van. A Mussolini börtöneiben sínylődő nagy képességű gondolkodó félévszázaddal ezelőtt – fragmentáris vázlatként – papírra vetett szellemi hagyatékának csak elvétve van időszerű üzenetet tartalmazó monda-nivalója.

A több mint húsz évi raboskodásra ítélt gondolkodót az olasz fasiszta rendszer 1937 áprilisában bocsátja el a rabkórházból és helyezi végleg szabadlábra, de a testileg-lelkileg agyonsanyargatott Gramsci még abban a hónapban meghal. A Füzetek a börtönből címen ismert terjedelmes irodalmi hagyatéka csak halála után tíz évvel látott először napvilágot.

Gramsci nézetei iránt évtizedeken át világszerte élénk érdeklődést tanúsítottak, noha mint alkotó igencsak rendhagyó volt, és a különféle világnézetű „rendszerezők" sehogy sem illeszthették a szokványos keretekbe. Egyeseknek témakörei és közelítési módja alapján túlságosan olasz volt, a polgári nézetűek inkább élete állandó börtöncellai vitapartneréhez, Benedetto Croce (1866–1952) felé fordultak. A megkövesedett „hivatalos" marxizmus Gramsci értékét és jelentőségét még életében, de azt követően is, megkérdőjelezte, nem vonakodva attól sem, hogy nyíltan vagy hallgatólagosan eszmei tévelygőnek nyilvánítsa a nagy gondolkodót. Ez utóbbit kívánta érzékeltetni Szabó Tibor, amikor tanul-

mányának függelékében néhány olyan levél szövegét is közzétette, amelyből sejthető, milyen akadályokat kellett leküzdeni ahhoz, hogy egy–egy Gramsciról szóló tanulmány megjelenhessen.

Külön becsületére válik Szabó Tibornak, hogy volt önfegyelme és képessége igen tömören, tehát szerény terjedelmen kifejteni Gramsci életművének egy alapvető témakörével kapcsolatos mondanivalóját, ugyanakkor viszont a szűkreszabott terjedelmen belül gazdag bibliográfiai anyagot is közöl, szemmel tartva azokat a kutatókat és érdeklődőket, akik majd egy kedvezőbb időszakban rászánják magukat, hogy Antonio Gramsci életművének egy–egy lényeges vonatkozásával behatóbban foglalkozzanak.

Gramsci politikai filozófiája, politikához való elméleti közelítése két alapvető forrásból kiindulva jellemezhető, amit Szabó Tibor természetesen követ is, szemmel tartva a tényt, hogy egy terjedelmesebb tanulmány lehetőséget nyújthatna egyéb részletkérdések tárgyalására is, amelyek közül többet bizonyára már részben tárgyalt is korábbi tanulmányaiban. Az egyik ilyen alapvető fontosságú forrás a torinói Ordine Nuovo lap irányzata és Gramsci valamint körének politikai tevékenysége, amely ellenzi az erőszakra alapozott kalandor politikát. A másik lényeges forrást azok a szövegek képezik, amelyek raboskodása idején – Machiavelli Az új fejedelem és más írásai tanulmányozása alapján – jöttek létre. Külön értéket képviselnek Szabó Tibornak azok az elemzései, amelyek Buharin és Croce politológiai nézőpontjainak Gramsci által vitatott tételeit foglalják össze.

Kétségtelen, hogy Gramsci egyik maradandó érdeme az, hogy mélyenszántóan és meggyőzően új megvilágításba helyezi Machiavelli életművét, bizonyítja jelentőségét és eloszlat sok leegyszerűsített előítéletet, amely még napjainkban is fellelhető. A másik nagy horderejű eredménye – amely az értelmiségről vallott nézeteiből indul ki – az, hogy ő maga is sokoldalúan világítja meg „az olasz kultúra XX. századi nesztorának", Benedetto Crocenak értékeit és jelentőségét, aki hosszú élete során maga is bonyolult fejlődési utat tett meg. Leegyszerűsítve neohegeliánusnak mondható, de Gramsci ennek ellenére világosan értékeli Croce országhatárokat meghaladó jelentőségét, annak ellenére, hogy egyes alapvető tételeivel nem ért egyet. Ez Szabó Tibor kötetében világosan kidomborodik.

A mai olvasó számára talán Gramscinak a civil társadalomról vallott nézetei a legizgalmasabbak, amire az előszó írója, Kéri Elemér, külön felhívja a figyelmet (19. o.). A civil társadalom Hegel és Marx gondolatvilágában még erőteljesen jelen van, Leninnél azonban már elvész az állam kényszerítő gépezetként való hangsúlyozásával, Sztálinnak és követőinek figyelmén pedig már teljesen kívül esik. Kéri Elemér tehát joggal hangsúlyozza, hogy Gramsci az, aki újra felveszi a fonalat, s új értelmet ad a civil társadalom kifejezésnek: a politikai és kulturális hegemónia jelölésével és külön kiemeli, hogy Szabó Tibor az állam „etikai tartalmá"-t hangsúlyozza.

Természetesen, a civil társadalom témaköre iránti, érdeklődés az utóbbi másfél évtizedben egészen más indíttatású: elsősorban a fejlett iparú államok polgárjogi kérdései és a jóléti állam alkalmazásának hanyatlása kapcsán kerül előtérbe. Mégis, Gramsci fél évszázaddal ezelőtt kifejtett nézetei is a kérdés továbbgondolására késztetnek. Többek között ezért is érthető, ezt Kéri Elemér világosan leszögezi, miért nem volt Sztálin érdekelt abban, hogy fogolycsere alapján kiszabadítsa a beteg Gramscit Mussolini börtönéből, és miért

volt valószínűleg megalapozott Gramsci azon kétsége, hogy fogvatartása, világtól való elszigetelése nem csak a fasiszta rendszernek, de pártja dogmatikus és szektás szárnyának és a szélesebb nemzetközi tényezőknek is érdekében állt.

Mindenesetre, Szabó Tibor tanulmánya ilyen alakban is igen értékes és maradandó alkotás.

REHÁK László

MUNKATÁRSAINK

Angol és szerbhorvát nyelvű összefoglalók: Várady Tibor
Korrektor: Terényi Zsófia

SZÁMUNK SZERZŐI

Harold J. Berman	egyetemi tanár, USA
Sajó András	egyetemi tanár, Magyarország
Várady Tibor	egyetemi tanár, Újvidék
Ribár Béla	egyetemi tanár, Újvidék
Rehák László	nyugalmazott egyetemi tanár, Szabadka
Bence Erika,	Kupuszina

LÉTÜNK – társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Megjelenik a Tartományi Művelődési Alap és a Tartományi Tudományügyi Alap támogatásával. – Kiadja a Forum Könykiadó, 21000 Novi Sad, Vojvode Mišića 1. – Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. – Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. – Megjelenik kéthavonta. – Előfizethető a 657000-601-14861-es folyószámlára, előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. – Egyes szám ára 50,00 kettős szám ára 100,00 dinár. Előfizetési díj egy évre belföldön 250,00, külföldre 500,00 dinár. Külföldön egy évre 25 dollár.

Készült a szabadkai Minerva Nyomdában.